

Tekst van een prae-advies voor de door de Interdisciplinaire Studiegroep Europese Integratie georganiseerde studieconferentie, die in januari 1978 te Den Haag zal plaatsvinden

1. INLEIDING

In deze bijdrage over partijvorming in nationale politieke systemen is de aandacht uitsluitend gericht op het ontstaan van de eerste politieke partijen. In Engeland ontstonden de eerste politieke partijen in de periode tussen de jaren '30 en '70 van de negentiende eeuw; in Nederland vond die ontwikkeling ruwweg twintig jaar later plaats.

Nadat deze eerste politieke partijen in de politieke systemen waren ontstaan, werden - met name in de multi-partijstelsels - tientallen andere politieke partijen gevormd. Nederland is van zulk een multi-partijstelsel een goed voorbeeld. Verreweg de meeste van deze later gevormde politieke partijen waren afsplitsingen van reeds bestaande partijen. Gewoonlijk hebben zij hun ontstaan te danken aan de omstandigheid dat binnen bestaande politieke partijen geen ruimte werd gegeven - of dat men meende geen ruimte te krijgen - voor afwijkende meningen.

Hoe interessant het probleem van het ontstaan van politieke partijen als resultaat van afsplitsingen ook is, ik ga er in dit artikel niet op in.

Na deze inleiding volgen nog vier paragrafen. In paragraaf 2 geef ik een omschrijving van het begrip politieke partij, welke voor de rest van het artikel als werkdefinitie wordt gebruikt. In paragraaf 3 wordt een reeks factoren aangeduid die een rol spelen bij het ontstaan van politieke partijen. In hoeverre die factoren van belang waren bij de vorming van de eerste politieke partijen in Nederland, is het onderwerp van die vierde paragraaf.

Dit artikel maakt deel uit van een bundel over Europese partijvorming. Daarom heb ik in de vijfde paragraaf een poging gedaan de werkdefinitie en de genoemde factoren toe te passen op Europees niveau. Het is gebleven bij enkele opmerkingen over Europese partijvorming.

2. DE POLITIEKE PARTIJ

2.1 Een probleem van definiëring

Er is een traditie ontstaan dat iedereen die over het begrip politieke partij schrijft een eigen definitie van dit begrip geeft. Traditiegetrouw voeg ik aan het omvangrijke arsenaal van definities nog één toe.

Globaal kunnen twee soorten definities worden onderscheiden: in het ene geval tracht men alle kenmerken van het te omschrijven begrip in de definitie op te sommen, in het andere geval doet men een poging aan te geven waarin het te omschrijven begrip zich onderscheidt van alle andere begrippen. Gewoonlijk wordt bij het definiëren van de politieke partij de eerste methode gevolgd. Dit soort definities bestaat vrijwel altijd uit de mededeling dat de politieke partij een organisatie is met bepaalde functies en doeleinden. Wanneer men op deze wijze een definitie van de politieke partij wil geven die voor alle plaatsen en tijden valide is, komt men voor grote - en naar mijn mening onoverkomelijke - moeilijkheden te staan. Inventarisatie van een twintigtal min of meer bekende definities van de politieke partij levert een verwarde reeks functies en doeleinden op:

- het behartigen van het algemeen belang, of van het nationaal belang of van de belangen van de leden dan wel de potentiële leden of de aanhangers van de partij;
- het deelnemen aan of het beïnvloeden van besluitvormingsprocessen van de overheid;
- het streven naar verovering van de totale dan wel gedeeltelijke macht in de staat teneinde materiële en/of ideële doeleinden te verwezenlijken;
- het deelnemen aan het politieke leven, uitgaande van bepaalde principes, een ideologie of een maatschappijbeeld;
- enzovoorts.

Ik geloof niet dat men op deze wijze kan komen tot een sluitende definitie. Behalve dat de opgesomde functies en doeleinden niet bij uitsluiting die van politieke partijen zijn (voor de hierboven gegeven voorbeelden gelden ze ook voor illegale revolutionaire bewegingen), maar bovendien kost het weinig moeite bij elk van de afzonderlijke definities, hoe fraai deze op zichzelf ook is, voorbeelden te geven van orga-

nisaties die gewoonlijk als politieke partijen worden beschouwd maar waarop de definitie niet van toepassing is. Dat is niet verwonderlijk als we ons bewust zijn van de zeer grote verschillen tussen politieke partijen naar plaats en tijd: de verschillen bijvoorbeeld tussen de Boerenpartij in Nederland en de Communistische Partij van de Sowjet-Unie of de verschillen tussen de Engelse Conservatieve Partij nu en dezelfde partij in de negentiende eeuw.

2.2 Een werkdefinitie

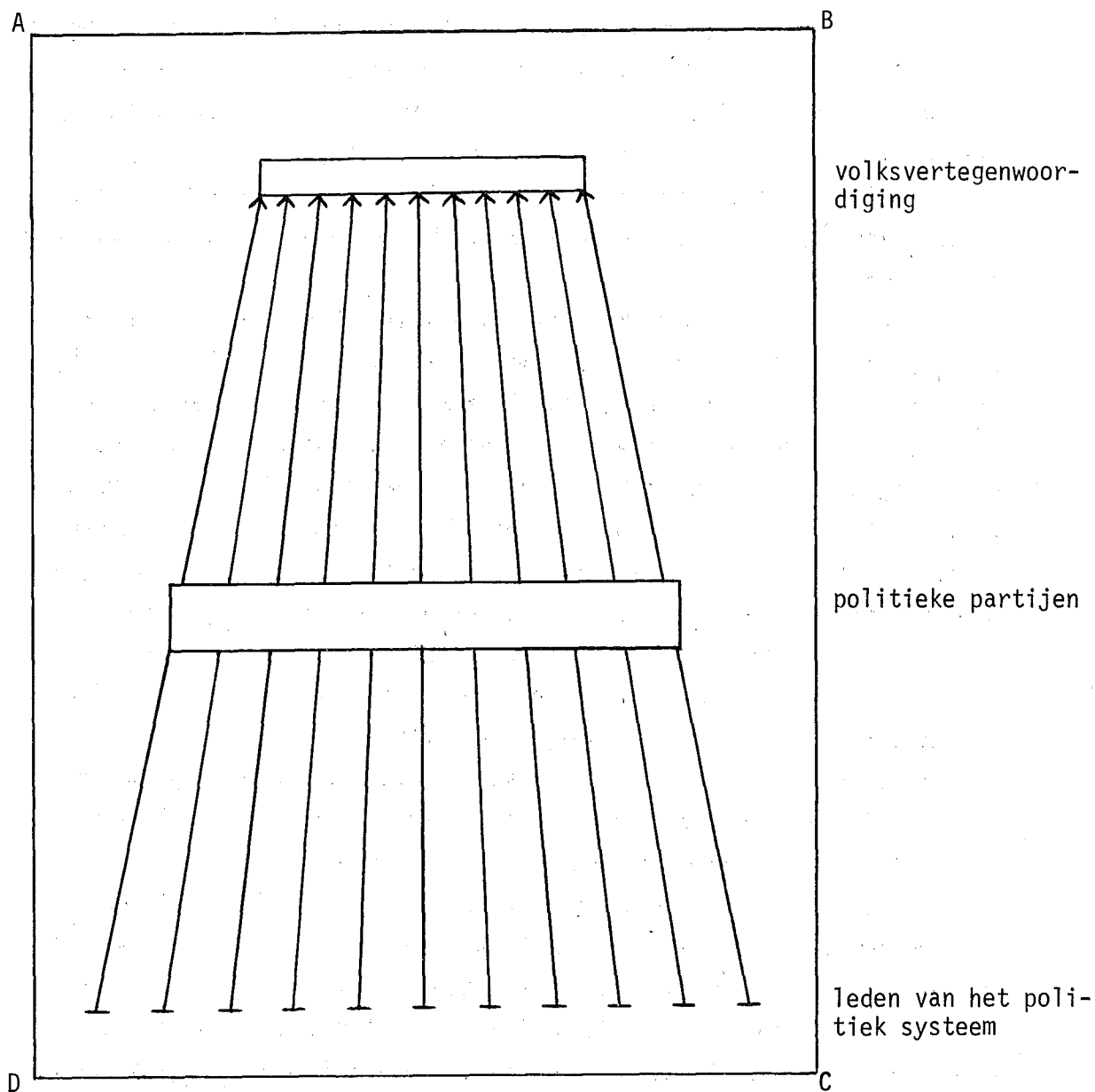
Bij de tweede methode van definiëren wordt gezocht naar één of enkele kenmerken die het te omschrijven begrip wél bezit en alle andere begrippen niet. Voor mij is dit onderscheidende kenmerk van de politieke partij het stellen van kandidaten voor het parlement. Op dit punt ligt het fundamentele onderscheid tussen een politieke partij en alle andere organisaties, met name de pressiegroepen. Ik kom tot de volgende omschrijving van het begrip politieke partij, welke voor deze bijdrage over het ontstaan van politieke partijen de werkdefinitie is: Een politieke partij is een georganiseerde groep, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezing van een volksvertegenwoordigend lichaam.

Bij deze omschrijving maak ik enkele opmerkingen:

1. Volgens deze omschrijving bestaan politieke partijen alleen in politieke systemen met een gekozen volksvertegenwoordiging. Voor het begrip politiek systeem ga ik uit van een door Dahl gegeven definitie:

"A political system is any persistent pattern of human relationships that involves, to a significant extent, power, rule or authority."¹⁾

Van een dergelijk politiek systeem kunnen we schematisch een model opstellen (zie figuur 1). De lijnstukken, die de rechthoek ABCD vormen, zijn de grenzen van het politiek systeem (bijvoorbeeld de grenzen van Nederland). Onder in het model heb ik de leden van het politieke systeem geplaatst (b.v. de Nederlandse burgers). Voor de machtsrelaties, die per definitie het politieke systeem beheersen, kan men zich verschillende vormen voorstellen. In een zuiver persoonlijke dictatuur worden de besluiten door één persoon genomen. In een volkomen directe democratie worden de besluiten door de leden van het politieke systeem als geheel genomen. Ik beperk me hier nadrukkelijk tot een andere vorm, namelijk die van de vertegenwoordigende democratie. In deze vorm van politiek

figuur 1

systeem worden de besluiten niet genomen door het volk als geheel (bijvoorbeeld omdat dit technisch onuitvoerbaar wordt geacht of omdat men het onwenselijk vindt), maar door een door het volk gekozen vertegenwoordiging. In figuur 1 is dat tot uitdrukking gebracht. Gewoonlijk vormt de volksvertegenwoordiging in omvang een zeer geringe fractie van het volk dat vertegenwoordigd wordt. Een voorbeeld: bij de verkiezingen van 25 mei 1977 voor de Tweede Kamer werden ruim acht miljoen stemmen uitgebracht voor de samenstelling van een volksvertegenwoordiging, bestaande uit 150 leden.

2. De verkiezing van een volksvertegenwoordiging kan worden gezien als een dubbele selectieprocedure: van het totale aantal potentiële kandidaten wordt slechts een gering aantal werkelijk kandidaat gesteld, waarvan slechts een gedeelte inderdaad gekozen wordt. Voor de Tweede Kamer-verkiezingen van mei 1977 schat ik dat ongeveer zes miljoen burgers het recht bezaten gekozen te worden (potentiële kandidaten) en dat ongeveer duizend personen werkelijk kandidaat gesteld zijn, waarvan dan 150 gekozen werden. Bij de tweede selectieprocedure (van kandidaten naar gekozenen) zijn de door de kiezers uitgebrachte stemmen beslissend, maar op de eerste selectieprocedure (van potentiële kandidaten naar kandidaten) hebben de kiezers als zodanig geen invloed.

Het stellen van kandidaten voor een volksvertegenwoordiging geschiedt door organisaties, die volgens de gegeven werkdefinitie politieke partijen zijn. Deze organisaties bepalen welke namen geplaatst zullen worden op lijsten van kandidaten (eerste selectie), waaruit de kiezers een keuze mogen doen (tweede selectie).²⁾ Door deze activiteit nestelen de politieke partijen zich als het ware tussen de kiezers en de gekozen volksvertegenwoordiging. In figuur 1 is dat tot uitdrukking gebracht.

3. Volgens de werkdefinitie is een politieke partij een georganiseerde groep, die als zodanig kandidaten stelt voor een volksvertegenwoordigend lichaam. Een zekere mate van organisatie is een noodzakelijke voorwaarde, zonder dat ik precies kan aangeven hoever die organisatie moet gaan.

Wil er sprake zijn van een serieuze kandidaatstelling - en daardoor van een serieuze opzet om aan de verkiezingsstrijd deel te nemen - dan moet er méér aanwezig zijn dan alleen maar de wens om de eigen naam ingeschreven te krijgen in het register van politieke partijen. Het door de Kiesraad aangelegde register van namen van politieke groeperingen omvat zo'n 200 nummers; in verreweg de meeste gevallen is men niet verder gekomen dan de registratie van de naam en is het gebleven bij de intentie om aan de verkiezingen deel te nemen.³⁾

Behalve dat er sprake moet zijn van een georganiseerde groep, moet die groep ook als zodanig kandidaten stellen voor een volksvertegenwoordigend lichaam. Het komt regelmatig voor dat organisaties en groepen (werkgeversorganisaties, werknemersorganisaties, middenstandsorganisaties, vrouwengroepen, enz.) zich inspannen de namen van bepaalde personen op de kandidatenlijsten van een politieke partij te krijgen zonder als zodanig zelf een kandidatenlijst in te dienen. Dergelijke organisaties en groepen kunnen worden beschouwd als pressiegroepen binnen de politieke partijen.

4. Deze werkdefinitie maakt het mogelijk politieke partijen op verschillende niveaus te onderscheiden. Voor Nederland kunnen dat bijvoorbeeld zijn:

- nationale partijen met de Tweede Kamer als volksvertegenwoordiging (de lijnen van de rechthoek ABCD in figuur 1 zijn dan de grenzen waarbinnen het electoraat voor de Tweede Kamer valt);
- provinciale partijen met Provinciale Staten als volksvertegenwoordiging (per provincie bevindt het electoraat zich binnen de rechthoek ABCD);
- gemeentelijke partijen met de gemeenteraad als volksvertegenwoordiging (per gemeente bevindt het electoraat zich binnen de rechthoek ABCD).

Op dezelfde wijze zou men kunnen spreken van Europese partijen met het Europese Parlement als volksvertegenwoordiging en waarbij de lijnen van de rechthoek ABCD de grenzen aangeven waarbinnen het electoraat zich bevindt. Europese politieke partijen zijn volgens de werkdefinitie georganiseerde groepen die als zodanig kandidaten stellen voor de verkiezing van het Europese Parlement. Ik kom nog terug op de vraag of dergelijke partijen werkelijk bestaan.⁴⁾

2.3 Taken, functies en doeleinden

Ik ben me bewust van de beperktheid, zo men wil de schraalheid van de werkdefinitie: zij is formalistisch, zonder ook maar te zinspelen op het ideële streven dat juist door de partijen zelf zo graag op de voorgrond wordt geplaatst. Uiteraard beperken de politieke partijen hun activiteiten niet tot het stellen van kandidaten; een reeks andere activiteiten vloeit voort uit de kandidaatstelling.

Het stellen van kandidaten impliceert dat gestreefd wordt naar het veroveren van één of meer zetels in het te kiezen lichaam. Dat doet men om bepaalde wensen te realiseren, belangen te behartigen; men wil be-

sluiten beïnvloeden, deelnemen aan het besluitvormingsproces van de overheid. Het stellen van kandidaten betekent ook deelnemen aan de verkiezingsstrijd. Aan de kiezers wordt dan uiteengezet welke problemen men wil oplossen en hoe die problemen moeten worden opgelost. Men doet dan actief mee aan het kanaliseren van meningen over vermeende, bestaande of te verwachten problemen, waarbij men zich gewoonlijk baseert op bepaalde ideeën, principes, een ideologie, een maatschappijbeeld.

Wanneer wordt uitgegaan van de omschrijving van een politieke partij als een georganiseerde groep, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezing van een volksvertegenwoordigend lichaam, dan impliceert die omschrijving een aantal andere taken, functies en doeleinden, waarvan ik enkele voorbeelden heb gegeven. Andere organisaties - pressiegroepen, revolutionaire bewegingen, vakbeweging, enz. - kunnen door enkele of alle van deze taken, functies of doeleinden worden gekenmerkt. Het als zodanig stellen van kandidaten is bepalend voor het onderscheid tussen dergelijke organisaties en de politieke partijen.

3. FACTOREN BIJ HET ONTSTAAN VAN POLITIEKE PARTIJEN

3.1 Invoering en uitbreiding van het kiesrecht

In de gegeven werkdefinitie ligt een belangrijke beperking besloten: er kan slechts sprake zijn van politieke partijen in politieke systemen met een gekozen volksvertegenwoordiging. In deze betekenis is de politieke partij een modern verschijnsel. Vaak wordt uitgegaan van het veel vagere begrip partijen, dat bijvoorbeeld omschreven wordt als groepen die elkaar bestrijden om de macht. In die betekenis is het begrip partij veel ruimer, zowel in de tijd als naar functie. Per definitie wordt ieder politiek systeem gekenmerkt door machtsverhoudingen en zullen dus in ieder politiek systeem groepen aanwezig zijn die elkaar bestrijden om de macht. Noemt men die groepen partijen, dan kunnen we partijen onderscheiden sedert de Griekse stadstaat en het oude Rome. Dergelijke groepen bestonden uit families of leiders met hun cliënten. Ik spreek hier liever van facties dan van partijen.

Beperken we ons tot de hierboven gegeven werkdefinitie, dan is invoering van het kiesrecht een absolute voorwaarde voor het ontstaan van politieke partijen. Het is echter niet zo dat het moment van invoering van het

kiesrecht óók de politieke partijen in de moderne betekenis ontstonden. Het ontstaan van partijen is een proces dat een aantal jaren in beslag neemt en dat niet alleen te maken heeft met de invoering van het kiesrecht, maar zeker ook met de uitbreiding van het kiesrecht. Dit is het proces van overgang van factie naar protopartij en van protopartij naar politieke partij. Ik kom daar in de volgende paragraaf op terug.

Invoering van het kiesrecht betekende vrijwel altijd invoering van een gekwalificeerd kiesrecht: om het kiesrecht te verwerven, moest men aan bepaalde kwalificaties voldoen. Afgezien van eisen inzake nationaliteit (het lid zijn van het politiek systeem) en ingezetenschap, kunnen we een reeks specifieke kwalificaties onderscheiden: huidskleur, scholing (lezen en schrijven of bepaalde diploma's), bezit en inkomen, geslacht, leeftijd.⁵⁾ De strijd om de uitbreiding van het kiesrecht was de strijd om de omzetting van gekwalificeerd kiesrecht in een algemeen kiesrecht, dat wil zeggen om de opheffing van specifieke kwalificaties.

Invoering en uitbreiding van het kiesrecht hadden gevolgen die wel moesten leiden tot het ontstaan van politieke partijen. In 1830 bestond de totale bevolking van Engeland uit ongeveer 24 miljoen personen. Voor het kiezen van de 656 leden van het Lagerhuis waren er in dat jaar 465.000 kiesgerechtigden. Het gemiddelde aantal kiezers per zetel bedroeg 700.⁶⁾ Bij de verkiezingen van 1974 waren er voor de 635 zetels voor het Lagerhuis ruim 40 miljoen kiesgerechtigden. Het gemiddelde was opgelopen tot rond 65.000. Voor de kandidaat in 1830 was het mogelijk elke kiezer persoonlijk te ontmoeten. Voor de kandidaat in 1974 was dat onmogelijk; om te worden verkozen had hij een organisatie achter zich nodig: de politieke partij. Deze groei van het electoraat had een aantal gevolgen, waarvan vooral twee van belang waren voor het ontstaan van de politieke partij.

Aan de ene kant is er het zuiver kwantitatieve aspect van de uitbreiding van het kiesrecht. De opheffing of afbouw van beperkende kwalificaties voor het verwerven van het kiesrecht leidde tot een schoksgewijze en aanzienlijke vergroting van het electoraat. Omdat veel meer kiezers bij de verkiezingen moesten worden bereikt, ontstond er behoefte aan een omvangrijke en hechte organisatie. In die behoefte werd voorzien door de politieke partijen. Naast dit kwantitatieve aspect van de uitbreiding van het kiesrecht kunnen we - althans in theorie - een kwalitatief aspect onderscheiden: niet alleen meer mensen werden kiesgerechtigd, maar ook meer groepen gingen streven naar een eigen vertegenwoordiging

in het parlement. Men kan hierbij denken aan sociaal-economisch bepaalde groepen: naarmate de beperkende kwalificaties van inkomen en bezit werden afgebouwd, gingen de lagere inkomensgroepen streven naar een eigen vertegenwoordiging in het parlement. Op dit kwalitatieve aspect kom ik terug in paragraaf 3.5.

3.2 Van factie naar protopartij naar moderne partij

Hierboven heb ik aangegeven dat het ontstaan van politieke partijen in de betekenis van de werkdefinitie een proces is dat zich in de loop van de tijd ontwikkelde. De ontwikkelingen op dit gebied in Engeland in de 19e eeuw zijn hiervan een goed voorbeeld, niet in de laatste plaats omdat Ostrogorski ze zo prachtig beschreven heeft.⁷⁾

In de eerste honderd bladzijden van zijn studie geeft Ostrogorski een brede schets van de ontwikkelingen in de 18e en in de 19e eeuw. Aanvankelijk werd Engeland op een absolute wijze gedomineerd door een aristocratische klasse. In die samenleving was het individu slechts de eenvoudige dienaar van de collectiviteit. Tegen het midden van de 18e eeuw zijn er tekenen waarneembaar, die wijzen op een streven naar wijziging van die situatie. Ostrogorski noemt als eerste teken de religieuze revival van Wesley, die in de mens een "fellow creature" zag. Dit soort ideeën werd ook op het gebied van de politiek ontwikkeld. Zowel de stichting van de Amerikaanse republiek als de Franse Revolutie plaatsten het idee van de autonome mens op de voorgrond. Bentham werkte dit uit in de richting van het algemeen kiesrecht. Volgens Bentham heeft het bestuur altijd tot doel gehad het grootste geluk niet van hen over wie het bestuur werd uitgeoefend, maar van hen die het bestuur uitoefenden, dat wil zeggen het grootste geluk van de "ruling interest". Om tot het grootste geluk van het grootste aantal te komen diende de macht in handen van het grootste aantal te worden gelegd. Op deze wijze kwam Bentham tot de eis van algemeen kiesrecht.

De Reform Act van 1832 gaf aan een aantal burgers als individuen het kiesrecht, zij het dat nog lang niet alle burgers dit recht verwierven. Deze gehele ontwikkeling had een isolering van het individu tot gevolg: er werd niet meer gedacht in termen van individuen, maar in termen van collectiviteiten: voor de fabrikant bestond de arbeider, voor de arbeiders de kapitalist; men gaf geen geld meer aan een bepaalde bedelaar, maar aan de armen. Dezelfde ontwikkeling kon in het parlement worden

waargenomen: het parlement was niet langer de vertegenwoordiging van de belangen van een individu of van een familie (facties), maar werd de vertegenwoordiging van collectiviteiten van individuen (politieke partijen).

Ostrogorski schetst uitvoerig deze overgang van factie naar politieke partij. Aanvankelijk - in ieder geval tot 1832 - bestond er buiten het parlement geen enkele vorm van partijorganisatie. Het relatief zeer geringe aantal kiesgerechtigden bracht zijn stem uit op de grondbezitter of op de door de grondbezitter aangewezen persoon:

"Dans les comtés, le tenancier suivait son landlord. Quand le propriétaire changeait, tous les tenanciers changeaient leur couleur politique, si le nouveau seigneur n'était pas du même parti que son prédécesseur. (...) Les députés qui se faisaient nommer grâce à leur influence territoriale, ou à celle de leurs patrons, ou qui achetaient leurs sièges à deniers comptants, étaient en fait indépendants du corps électoral." (Ostrogorski, I, p. 125-126)

Eens in de zeven jaar vonden verkiezingen plaats, maar een verkiezingsstrijd kwam zelden voor: er was gewoonlijk maar één kandidaat.⁸⁾ Voor de leden van het Parlement bestonden geen electorale overwegingen om zich met de kiezers in hun district bezig te houden. Voor verkiezing of herverkiezing waren positie en financiële middelen om stemmen te kopen voldoende.

Was er buiten het Parlement in deze periode geen sprake van een partijorganisatie, ook binnen het Parlement ontbrak deze. Er waren vage stromingen; het was mogelijk een onderscheid te maken tussen bepaalde groeperingen van leden van het Parlement, die zich achter één leider schaarde. Zo schrijft Ostrogorski over "the Rutland interest", "the Bedford interest" enz. Namier onderscheidt in het 18e eeuwse Lagerhuis groeperingen als: Court party, independent country gentlemen, enz.⁹⁾ Deze vage, niet-gestructureerde groeperingen in het Parlement, die geen organisatie of discipline kennen, worden gewoonlijk aangeduid als facties.

Met de Reform Act van 1832 kwam een belangrijke verandering in deze situatie. Er werd een nieuw kiesrecht ingevoerd, dat gericht was op het individu als zodanig en niet op de belangen van de gemeenschap of van het district: wie aan bepaalde kwalificaties voldeed (in 1832 bijvoorbeeld het bewonen van een huis met een huurwaarde van £10 of meer) kreeg het kiesrecht. En hoewel de eisen van 1832 hoog waren, was deze Reform Act de eerste stap op weg naar het algemeen kiesrecht.¹⁰⁾

De Reform Act van 1832 had twee directe gevolgen: er kwamen méér kiezers

ën het werd noodzakelijk om vast te stellen wie wël en wie niet het kiesrecht bezaten. Hiertoe voorzag de nieuwe wet in het aanleggen van kiezerslijsten, waarmee de plaatselijke "Overseer of the Poor" werd belast. Tegen de door hem aangelegde kiezerslijst kon een claim (verzoek om de eigen naam op de lijst te krijgen) of een objection (protest tegen het plaatsen van de naam van iemand anders op de lijst) worden ingediend. Voor de kandidaten werd het nu belangrijk dat zoveel mogelijk potentiële aanhangers hun naam op de kiezerslijsten lieten zetten en dat van zoveel mogelijk potentiële tegenstanders de naam van de kiezerslijst werd verwijderd. Om dit te organiseren werden overal in het land Registration Societies opgericht, de eerste vorm van partijorganisatie buiten het Parlement.

Vrij snel hierna werden centrale partijorganisaties opgezet, die vanuit Londen contacten onderhielden met en instructies doorgaven aan de plaatselijke Registration Societies: de conservatieven in 1832 de Carlton Club en de liberalen in 1836 de Reform Club. Ostrogorski noemt deze clubs electorale arbeidsbeurzen:

"Les aspirants aux honneurs parlementaires faisaient généralement partie du Carlton ou du Reform club, - le personnel politique du pays n'était pas trop nombreux, - et les whips les connaissaient tous, leurs ambitions de même que leurs ressources. Les gens de province qui manquaient de candidats pouvaient les embaucher à Londres, dans les clubs, par l'entremise des whips." (Ostrogorski, I, p. 135)

Hebben we nu te maken met politieke partijen volgens de hierboven gegeven werkdefinitie? Waren het in dit stadium reeds georganiseerde groepen, die als zodanig kandidaten stelden voor de verkiezing van het Lagerhuis? Ik geloof niet dat dit toen al volledig het geval was. De organisatorische lijnen tussen de parlementaire groepen in het Lagerhuis,¹¹⁾ de Clubs in Londen en de plaatselijke Registration Societies waren vaag; het lidmaatschap van de Clubs en van de Registration Societies was evenzeer een onduidelijke zaak, evenals de kandidaatstelling. Toch kan men niet ontkennen dat in die periode een partijorganisatie was ontstaan met een hoofdkwartier in Londen en met plaatselijke "afdelingen". In navolging van Lancier spreek ik hier van protopartijen.¹²⁾

Twee ontwikkelingen vonden plaats, die nauw met elkaar samenhangen en die belangrijk waren voor de overgang van protopartij naar politieke partij. De Reform Act van 1867 had een aanzienlijke uitbreiding van het electoraat tot gevolg: er kwamen meer dan twee miljoen kiezers. De nieuwe kiezers waren voornamelijk arbeiders en leden van de lagere mid-

denstand.¹³⁾ Omdat er méér kiezers kwamen en bovendien kiezers met een andere sociaal-economische achtergrond, werd voor de protopartijen een strakkere organisatie wenselijk, met name op het lokale niveau waar de verkiezingsstrijd moest worden gestreden. Daartoe werden in de jaren '60 van de vorige eeuw nieuwe centrale organisaties opgericht, eerst de Liberal Registration Association en later de National Union of Conservative and Constitutional Associations.

Er kwamen nu duidelijke organisatorische en permanente lijnen tussen de plaatselijke afdelingen (Registration Societies), het centrale apparaat (Liberal Registration Association en de National Union) en de politieke geestverwanten in het Parlement. Bij verkiezingen werd het gebruikelijk dat het centrale apparaat aan de Societies doorgaf wat de belangrijkste "issues" waren en wat het standpunt van de partij was. Hiermee werd de eerste stap gezet in de richting van een nationaal verkiezingsprogramma. Daarnaast deed het centrale apparaat aanbevelingen bij de Societies voor kandidaten voor het Parlement. Hierdoor werd de kandidaatstelling meer gestroomlijnd. Bij de aanbevelingen werd tevens zoveel mogelijk rekening gehouden met de samenstelling van de te vormen parlementaire groep. Doordat de partijorganisaties hierop een grotere greep kregen, verloor de parlementaire groep meer en meer het karakter van een factie en ging zij kenmerken vertonen van een fractie. Deze overgang van factie naar fractie werd versneld door de versterking van de positie van de whip: binnen de parlementaire groepen ontstond een hechtere organisatie en een grotere stemdiscipline.¹⁴⁾

De ontwikkeling van factie (vóór 1832) naar protopartij (sedert 1832) naar politieke partij is naar mijn mening in Engeland in de jaren '70 van de 19e eeuw voltooid.

3.3 De ontwikkelingstheorie van Duverger

Duverger heeft een "theorie" ontwikkeld over het ontstaan van politieke partijen.¹⁵⁾ Hij onderscheidt twee soorten oorsprongen van politieke partijen:

- a. "electoral and parliamentary origin of parties";
- b. "extra-parliamentary origins of parties".

Vaak wordt dit onderscheid aangegeven als dat tussen intern gevormde partijen en extern gevormde partijen.¹⁶⁾

- a. De politieke partijen met een electorale en parlementaire oorsprong

ontwikkelen zich volgens Duverger in drie stadia: eerst ontstaan er groepen in het parlement (facties), vervolgens komen er kiesverenigingen (electoral committees) en zodra er tussen deze twee elementen een permanente verbinding wordt gelegd is er sprake van de politieke partij. Het is duidelijk dat Duverger zich hier heeft laten inspireren door Ostrogorski.

b. Daarnaast onderscheidt Duverger politieke partijen met een externe - dat wil zeggen buiten-parlementaire - oorsprong. Hij geeft een, overigens niet uitputtende, opsomming van soorten organisaties waaruit politieke partijen zijn ontstaan:

1. Vakverenigingen van arbeiders Het meest bekende voorbeeld is de Britse Labour Party, die ontstond dank zij een besluit van het Trades Union Congress in 1899 om een parlementaire en electorale organisatie te stichten.¹⁷⁾

2. Organisaties van boeren In verschillende landen zijn uit deze organisaties boerenpartijen ontstaan.

3. "Philosophical societies" Een bekend voorbeeld is de Fabian Society, die een belangrijke rol speelde bij het ontstaan van de Labour Party. Duverger noemt ook nog vrijmetselaarslogen, die in een aantal Europese landen verantwoordelijk waren voor het ontstaan van liberale partijen.

4. Kerken en religieuze groeperingen Vrijwel alle confessionele partijen vinden in deze organisaties hun oorsprong.

5. Organisaties van oud-strijders Hieruit zijn vaak fascistische of pseudo-fascistische partijen ontstaan. Zo legt Duverger een verband tussen de Italiaanse oud-strijders uit de Eerste Wereldoorlog en de fascistische organisatie in Italië. Een ander voorbeeld: in 1936 werd de Croix de Feu (een organisatie van oud-strijders) omgezet in een politieke partij: Parti Social Français.

6. Illegale organisaties Er zijn verschillende voorbeelden van verboden organisaties die, als ze legaal worden, worden omgezet in politieke partijen: Mouvement Républicain Populaire in Frankrijk, de Christen-Democratische Partij in Italië, de Communistische Partij in de Sovjet-Unie.¹⁸⁾

3.4 Het proces van modernisering

Verschillende auteurs leggen er de nadruk op dat het politieke systeem een zekere mate van politieke, sociale, economische en technologische ontwikkeling moet hebben ondergaan voordat politieke partijen kunnen

ontstaan.

In paragraaf 2.3 is een aantal functies van de politieke partij opgesomd. Wil de politieke partij die functies kunnen uitoefenen, dan moet het politieke systeem waarbinnen zij hun activiteiten ontplooiën een zekere graad van ontwikkeling hebben bereikt. Bij een enigszins omvangrijk electoraat is voor het stellen van kandidaten, het organiseren van de verkiezingen, het kanaliseren van meningen, het selecteren van politieke leiders enz. een bepaald niveau van communicatie noodzakelijk: transport, post, telegraaf, pers.

Uiteraard is hierbij niet alleen de technologische ontwikkeling op zichzelf van belang. Deze technologische ontwikkeling leidt tot uitbreiding van handel en industrie, waardoor urbanisatie en sociale mobiliteit toeneemt. Hierdoor neemt de maatschappelijke differentiatie meer gecompliceerde vormen aan en ontstaan binnen het politieke systeem scherpe tegenstellingen. Leiserson geeft het in één zin weer:

"An increasing social differentiation and mobility, brought about by advancing technology, industrialization, urbanization, transport, and communication, creates ideological rifts and cleavages in the ruling strata of society." 19)

Voor het ontstaan van politieke partijen is het bereikt hebben van een zeker stadium in het proces van modernisering een voorwaarde. Wanneer men dit koppelt aan het proces van invoering en uitbreiding van het kiesrecht ontstaat een situatie waarin de vorming van politieke partijen onvermijdelijk wordt. Schematisch kan de volgende ontwikkeling worden aangegeven:

- a. In politieke systemen met een parlement zijn er aanvankelijk slechts facties: niet-gestructureerde groepen parlementsleden zonder enige vorm van partijorganisatie.
- b. Door het proces van modernisering ontstaan er meer duidelijke, ideologische tegenstellingen binnen het parlement. Persoonlijke strijd tussen de leiders van de facties wordt langzamerhand vervangen door een strijd tussen ideeën. Dit - gekoppeld aan een eerste uitbreiding van het kiesrecht - leidt tot een overgang van factie naar protopartij.
- c. Door het proces van modernisering ontstaat er tevens verzet van belangen, die niet in het parlement zijn vertegenwoordigd (b.v. de arbeiders), tegen de belangen die wél in het parlement zijn vertegenwoordigd. De niet-vertegenwoordigde belangen gaan zich organiseren en eisen uitbreiding van het kiesrecht. Wanneer deze uitbreiding heeft plaatsgevonden, gaan de nieuwe organisaties kandidaten stellen voor de volks-

vertegenwoordiging en ontstaan de extern gevormde partijen, dat wil zeggen partijen met een buiten-parlementaire oorsprong (zie paragraaf 3.3).

d. Als reactie daarop gaan de protopartijen binnen het parlement een partijorganisatie buiten het parlement opzetten en vindt de overgang plaats van protopartij naar politieke partij.

3.5 Het streven naar politieke participatie

In paragraaf 3.1 heb ik een onderscheid gemaakt tussen kwantitatieve en kwalitatieve aspecten van de uitbreiding van het kiesrecht. Met het kwalitatieve aspect werd bedoeld dat door de uitbreiding van het kiesrecht niet alleen maar personen het kiesrecht verwierven, maar dat daardoor ook meer groepen gingen streven naar een eigen vertegenwoordiging in het parlement. Het is overigens niet zo dat de louter vergroting van het electoraat zonder meer leidt tot het streven van meer groepen om zetels in de volksvertegenwoordiging te veroveren. Hierbij speelt een complex van factoren een rol; hierboven (punt c. in paragraaf 3.4) zagen we dat bijvoorbeeld ook het proces van modernisering van belang is.

Schematisch en sterk vereenvoudigd kan men zich de ontwikkeling als volgt voorstellen. In een politiek systeem berust de macht aanvankelijk bij een bepaalde, gewoonlijk kleine groep personen. In een niet-democratisch stelsel is het voor andere groepen, die naar de macht streven of althans in die macht willen participeren, moeilijk om dit doel te bereiken. Gewoonlijk kan dat slechts door het aanwenden van geweld. Bij invoering en uitbreiding van het kiesrecht ontstonden nieuwe mogelijkheden: voor zover men het kiesrecht had gekregen, kon men door het oprichten van politieke partijen streven naar het verwerven van zetels in de volksvertegenwoordiging; voor zover men het kiesrecht (nog) niet had verkregen, kon men strijden voor een verdere uitbreiding van het kiesrecht om daarna te pogen parlamentszetels te veroveren. In beide gevallen ging het uiteindelijk om de verovering van ten minste een deel van de macht in het politiek systeem.

V.O. Key schrijft:

"In times past, the right to rule was assumed - or grasped - by

small groups who based their claim to authority on the rights of religion, birth, family, class, force or wealth. In modern times such narrowly based power has been challenged, if not swept away, by the demand that an ever-larger proportion of the people share in the process of governance. The party politician, rather than the prince, becomes the characteristic contestant for power. The political party becomes the instrument for the organization of support in societies founded on the doctrine of the consent of the governed."²⁰⁾

Dit patroon is vrijwel altijd waarneembaar: bij uitbreiding van het kiesrecht zijn er nieuwe groepen kiezers, die de behartiging van hun belangen niet toevertrouwen aan reeds bestaande politieke partijen en die hun streven naar participatie in de macht trachten te realiseren door het oprichten van nieuwe partijen. Op die manier poogden de nieuwe mondige burgers het machtsmonopolie van de oude elite te breken.

3.6 Crisistheorie

Volgens sommige auteurs zijn grote crises in de samenleving de bepalende factoren bij het ontstaan van politieke partijen. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze groep auteurs zijn LaPalombara en Weiner. Zij onderscheiden drie soorten crises die van belang zijn voor het ontstaan van politieke partijen: legitimiteit, integratie en participatie.

Legitimiteitscrises ontstaan wanneer de machthebbers hun macht niet meer kunnen legitimeren. De bestaande gezagsstructuur wordt dan ondermijnd en door een andere vervangen. Deze vervanging bracht in het Europa van de 19e eeuw (en voor voormalige koloniale gebieden in de 20ste eeuw) in een aantal gevallen invoering en uitbreiding van het kiesrecht mee en leidde daardoor tot het ontstaan van politieke partijen.

Men spreekt van een integratiecrisis wanneer verschillende elementen van een politiek systeem uiteenvallen of dreigen uiteen te vallen of wanneer elementen uit verschillende politieke systemen in één nieuw politiek systeem bijeen worden gebracht. Over het verband tussen integratiecrises en het ontstaan van politieke partijen schrijven LaPalombara en Weiner:

"A crisis in integration has also provided the milieu in which parties have first emerged. Here we are concerned with the problem of territorial integrity and more broadly with the process by which ethnic communities previously divided come to accommodate themselves to each other. In Europe the emergence of parties in Germany, Italy and Belgium took place in the midst of integration crises."²¹⁾

De derde vorm van crisis, die van participatie, is naar mijn mening de

belangrijkste. De relatie tussen deze vorm van crisis en het ontstaan van politieke partijen is in principe al beschreven in paragraaf 3.5: door het proces van modernisering gaan groepen, die voordien geen mogelijkheden bezaten deel te nemen aan de macht, eisen stellen inzake politieke participatie. LaPalombara en Weiner leggen hierbij echter de nadruk op het crisis-aspect:

"Great social and economic transformations have resulted in enormous changes in existing stratification systems. The break-up of Western feudalism was accompanied by demands for political representation by the entrepreneurial and middle class; industrialization carried with it not merely the promise of economic well-being but also the many conditions that caused working masses to follow in the footsteps of the middle class in the demand for a more meaningful role in the determination of public policy. (...) It is in this context of an erosion of traditional belief patterns, particularly as they affect the individual's relationship to authority, that political parties and other types of politically relevant organizations emerge."²²⁾

4. FACTOREN BIJ HET ONTSTAAN VAN POLITIEKE PARTIJEN: DE NEDERLANDSE SITUATIE

In dit hoofdstuk wil ik de hierboven aangeduide factoren bij het ontstaan van politieke partijen nagaan voor de Nederlandse situatie. Hierbij wordt dezelfde indeling en nummering van paragrafen gevolgd als in hoofdstuk 3.

4.1 Invoering en uitbreiding van het kiesrecht

In paragraaf 3.1 is er de nadruk op gelegd dat niet alleen de invoering, maar vooral ook de uitbreiding van het kiesrecht belangrijk is voor het ontstaan van politieke partijen. De strijd om de uitbreiding van het kiesrecht was de strijd om de omzetting van een gekwalificeerd kiesrecht in een algemeen kiesrecht. De directe verkiezingen voor de Tweede Kamer dateren van 1849. Afgezien van de eisen van ingezetenschap en Nederlanderschap waren er voor het kiesrecht in Nederland drie specifieke kwalificaties: a. leeftijd; b. geslacht; c. bezit en inkomen.

Het is nimmer bestreden dat er een leeftijdsbeperking moest zijn voor

het verkrijgen van het kiesrecht, maar de vraag was waar de grens moest worden gelegd. Voor de verkiezingen van de Tweede Kamer golden achter-eenvolgens de volgende leeftijdsbeperkingen:

vanaf 1849: 23 jaar en ouder;

vanaf 1897: 25 jaar en ouder;

vanaf 1946: 23 jaar en ouder;

vanaf 1967: 21 jaar en ouder;

vanaf 1973: 18 jaar en ouder.

De beperkende bepaling van geslacht gold tot en met de verkiezingen van 1918. Aan de verkiezingen van 1922 mochten vrouwen voor de eerste keer deelnemen.

Wat ik aanduidde als de beperkende kwalificatie van bezit en inkomen, was in feite een stelsel van uiteenlopende eisen. Samenvattend kan men groepen kiezers onderscheiden: belastingkiezers (mannen die een in de wet vastgesteld minimum betaalden aan grondbelasting, personele belasting, vermogensbelasting, enz.), woningkiezers (mannen die een bepaald minimum aan huur voor woonruimte betaalden), loon- en pensioenkiezers (mannen die een bepaald bedrag aan loon of pensioen ontvingen) en examenkiezers (mannen die met goed gevolg een bepaald examen hadden afgelegd). In 1918 waren deze beperkende bepalingen opgeheven, waardoor een algemeen kiesrecht ontstond.

Doordat de eisen van bezit en inkomen voortdurend minder stringent werden, nam het aantal kiesgerechtigden toe.²³⁾ Toch was tot 1918 slechts een deel van de Nederlandse bevolking kiesgerechtigd. Wanneer we ons beperken tot mannen, die aan de gestelde leeftijdseisen voldeden, gelden de volgende cijfers:

1853: 11,0% van de mannen van 23 jaar en ouder;

1870: 11,3% van de mannen van 23 jaar en ouder;

1880: 12,3% van de mannen van 23 jaar en ouder;

1890: 26,8% van de mannen van 23 jaar en ouder;

1900: 49,0% van de mannen van 25 jaar en ouder;

1910: 63,2% van de mannen van 25 jaar en ouder.

De Tweede Kamerverkiezingen van 1922 vonden plaats op basis van algemeen kiesrecht. In theorie was vanaf dat jaar 100% van alle ingezetenen die tevens Nederlanders waren of als Nederlandse onderdanen werden erkend, kiesgerechtigd. Vanwege de mogelijkheid tot uitsluiting van uitoefening van het kiesrecht is dat percentage nooit bereikt.

Maar gezien de hoogte van de bereikte percentages kan men in Nederland sinds 1922 wel spreken van algemeen kiesrecht: deze percentages hebben geschommeld tussen minimaal 96,6 (verkiezingen 1948) tot maximaal 98,6 (verkiezingen van 1963).

In paragraaf 3.1 heb ik enkele cijfers gegeven voor de toeneming van het aantal kiezers in Engeland. De groei van het Nederlandse electoraat verliep, uitgedrukt in absolute cijfers, als volgt:

<u>jaar</u>	<u>aantal kiesgerechtigden</u>
1853	83.561
1870	103.538
1880	122.481
1890	295.570
1900	569.768
1910	854.539

Met de invoering van het algemeen kiesrecht groeide het electoraat tot ruim drie miljoen kiesgerechtigden. In de jaren '30 werd de vier miljoen bereikt, in de jaren '40 de vijf miljoen, in de jaren '60 de zeven miljoen en voor de Tweede Kamerverkiezingen van 25 mei 1977 waren 9.506.318 Nederlanders kiesgerechtigd.

Deze aanzienlijke - en tot en met 1922 schoksgewijze - groei van het electoraat had belangrijke gevolgen voor het organiseren van de verkiezingsstrijd en voor het ontstaan van politieke partijen. Hierboven heb ik een onderscheid gemaakt tussen kwantitatieve en kwalitatieve gevolgen van de uitbreiding van het kiesrecht. Doordat veel meer mensen het kiesrecht verwierven - zeker sedert de jaren '80 van de negentiende eeuw - ontstond er behoefte aan omvangrijke, hechte en nationale organisaties, waardoor ook in Nederland de ontwikkeling in gang werd gezet van factie naar protopartij en van protopartij naar politieke partij (zie hierboven paragraaf 4.2). Op de kwalitatieve gevolgen kom ik terug in paragraaf 4.5.

4.2 Van factie naar protopartij naar moderne partij

De moderne politieke partij is niet van de ene dag op de andere ontstaan. Het was een ontwikkelingsproces in het verloop van de tijd: van factie naar protopartij en van protopartij naar politieke partij. In paragraaf 3.2 is die ontwikkeling voor Engeland geschetst.

In Nederland valt voor de 19^e eeuw een overeenkomstige ontwikkeling waar te nemen. Evenals in het Lagerhuis was er in de Tweede Kamer slechts sprake van facties: vage, niet-gestructureerde groeperingen parlementsleden zonder organisatie of stemdiscipline. De invoering van directe verkiezingen van de Tweede Kamer in 1849 veranderde daar niets aan. Het beste bewijs voor het bestaan van deze vaag-omlijnde groeperingen binnen de Tweede Kamer wordt geleverd door de verschillende onderzoeken naar de samenstelling van de Tweede Kamer: de onderzoekers komen inderdaad tot uiteenlopende resultaten:

Bijzonder interessant is in dit opzicht het rapport van de Britse gezant Lord Napier op 12 december 1860 vanuit Den Haag gezonden aan zijn minister van buitenlandse zaken, Lord Russell.²⁴⁾ Lord Napier schreef:

"In the inclosed table I have made an attempt to class the deputies according to the prevailing tenor of their sentiments, not according to their current votes, for no great question involving the higher principles of politics is now before the country, and voting for, or against the ministry affords no test when the ministry has no real political complexion, and is not of one mind. According to my estimate formed under the counsels of a leader of the opposition, and those of a confidant of the court, there are at present in the Second Chamber 18 reactionary conservatives, 20 liberal conservatives, and 34 liberals." 25)

Het is een wat merkwaardige indeling van de politieke groeperingen in de Tweede Kamer, omdat Lord Napier noch de anti-revolutionairen, noch de katholieken als zodanig wenste aan te duiden. In een tabel, die Lord Napier aan zijn rapport toevoegde, geeft hij van de 72 leden van de Tweede Kamer afzonderlijk de religie aan (15 catholics and 57 protestants), die hij verdeelt over de drie door hem onderscheiden groeperingen: conservative reactionary, conservative liberal en liberal.²⁶⁾ Terecht merkt Boogman op dat het in ieder geval ten aanzien van de anti-revolutionairen een niet zo gelukkige indeling is.²⁷⁾

Een andere indeling van politieke groeperingen in de Tweede Kamer is gemaakt door Th. van Tijn. Van Tijn baseert zich op de gegevens zoals die werden vermeld door het Amsterdamse liberale dagblad Het Algemeen Handelsblad:

"This paper classified the candidates mainly in the light of what local electoral associations sponsored this or that candidate: when a candidate was supported by a liberal association, he is called a Liberal, and so on. The paper also compared the parliamentary conduct of the sitting members, and many times this was the basis of its estimation. Especially

in those constituencies which were generally inclined to vote anti-liberal, however, the liberal associations and Het Algemeen Handelsblad more than once described as Liberals people who perhaps could better be called Conservative Liberals."28)

Ten slotte noem ik nog twee auteurs die indelingen geven van de politieke groeperingen in de Tweede Kamer, zonder overigens aan te geven op welke basis zij dit doen: Hans en Van Koetsveld.²⁹⁾

Hoezeer de opvattingen over de indeling van de politieke groeperingen in de Tweede Kamer bij de vier genoemde auteurs uiteenlopen blijkt uit het overzicht van de samenstelling van de Tweede Kamer in 1860:

Napier:

conservative reactionary	18
conservative liberal	20
liberal	34
	<u>72</u>

Van Tijn:

Liberals	40
Conservative Liberals	10
Conservatives	18
Anti-Revolutionaries	4
	<u>72</u>

Hans:

Liberals	29
Conservatives	20
Anti-Revolutionaries	7
Catholics	16
	<u>72</u>

Van Koetsveld:

Liberals	26
Conservatives	23
Anti-Revolutionaries	8
Catholics	15
	<u>72</u>

Deze zeer uiteenlopende resultaten van onderzoek naar de politieke samenstelling van de Tweede Kamer in 1860 vormen naar mijn mening een bewijs van het ontbreken van een partijorganisatie binnen het parlement in dat jaar: het waren vage, niet-gestructureerde groeperingen zonder stemdiscipline, kortom het waren facties.

Ook buiten het parlement ontbrak een hechte partijorganisatie in deze periode. Tot 1918 was het Nederlandse kiesstelsel gebaseerd op een absoluut meerderheidssysteem met kiesdistricten: om te worden gekozen tot lid van de Tweede Kamer moest de kandidaat in het betrokken district de absolute meerderheid van de uitgebrachte stemmen verwerven. Behaalde geen van de kandidaten in een district de absolute meerderheid, dan werd een tweede stemronde gehouden waaraan alleen de twee hoogstgeplaatste

kandidaten mochten deelnemen.

Dit kiesstelsel bracht met zich mee dat het organiseren van de verkiezingen een plaatselijke aangelegenheid was. De zaken werden per district geregeld. Het in 1848 ingevoerde kiesrecht voor de Tweede Kamer stelde zeer hoge eisen wat betreft inkomen en we mogen rustig stellen dat alleen de rijke mannen het kiesrecht verwierven. Van deze sociaal-economisch bepaalde groep was slechts een gedeelte politiek voldoende geïnteresseerd om actief deel te nemen aan de organisatie van de verkiezingen. Bij de eerste directe verkiezing van de Tweede Kamer waren het kleine groepjes notabelen die, al dan niet in het geheim, vóór de verkiezingsdag bijeenkwamen om van gedachten te wisselen over een geschikte kandidaat voor het parlement. Werd men het daar over eens, dan werden de kiezers per advertentie opgeroepen hun stem op de geselecteerde kandidaat uit te brengen. Na de verkiezingsdag - vaak hoefde geen verkiezingsstrijd te worden gevoerd omdat in vele gevallen slechts één kandidaat werd gesteld - bestonden voor deze groepjes notabelen geen redenen nogmaals bijeen te komen, tenzij een verkiezingsoverwinning aanleiding was voor een feestelijk samenzijn. De vorm van organisatie was zo oppervlakkig en zo incidenteel, dat hier naar mijn mening niet gesproken kan worden van politieke partijen, zelfs niet van protopartijen.

In de jaren '50 van de vorige eeuw veranderde de situatie. In steeds meer gevallen gingen groepjes notabelen zich organiseren in verenigingen, aanvankelijk kiezersverenigingen (waarvan alleen kiesgerechtigden lid mochten zijn), later ook in kiesverenigingen (waarvan ook niet-kiesgerechtigden lid mochten worden). We zien hier hechtere vormen van organisatie (bestuur, reglementen, voorschriften inzake vergaderingen, enz.) met als doel het stellen van een kandidaat voor het parlement en het doen verkiezen van die kandidaat. Het blijven echter plaatselijke organisaties waarvan het - evenals van de groeperingen in de Tweede Kamer - veelal moeilijk was de politieke richting duidelijk aan te geven. Samenwerking tussen kiesverenigingen op nationaal niveau ontbrak, evenals verbindingen tussen de kiesvereniging en groeperingen binnen de Tweede Kamer. Van nationale organisaties - zoals de Carlton Club en de Reform Club in Londen in de jaren '30 van de negentiende eeuw - was nog geen sprake, laat staan van verbindingen tussen een nationale organisatie en de plaatselijke kiesverenigingen. Dat wil zeggen dat in de jaren '50 er in Nederland nog geen protopartijen waren.

In de jaren '60 veranderde er weinig in deze situatie. Groen van Prinsterer, de geestelijke leider van de anti-revolutionairen, placht in

deze jaren vóór de verkiezingen een groep mannen uit verschillende delen van het land bijeen te roepen om een gedragslijn voor de anti-revolutionairen uit te stippelen. Dit gezelschap, gewoonlijk aangeduid als het Heeren-Convent, vormde echter geen permanente organisatie. Het Heeren-Convent dat vóór de verkiezingen van 1871 bijeenkwam zou een bijzondere betekenis krijgen. Groen ergerde zich aan enkele leden van de Tweede Kamer die zich anti-revolutionair noemden, maar volgens hem tot de conservatieven dienden te worden gerekend. Besloten werd dat voor de verkiezingen van 1871 slechts kandidaten zouden worden gesteund die volgens Groen anti-revolutionair waren en dat hun kandidatuur dan ook in alle kiesdistricten zou worden gesteund. Dit was een vorm van centrale kandidaatstelling.³⁰⁾ Bovendien werd een nationaal programma opgesteld. Het is twijfelachtig of we hier al kunnen spreken van een protopartij. Het Heeren-Convent was een te vaag en te incidenteel optredend clubje om als centraal partijorgaan te worden aangemerkt. Dat werd anders bij de verkiezingen van 1873. Toen werd besloten dat zowel de kandidaatstelling als de verkiezingscampagne centraal zouden worden georganiseerd. Hiertoe werd een nationaal partijorgaan opgericht, het Voorloopig Centraal Comité. Hiermee hadden de anti-revolutionairen in het begin van de jaren '70 een protopartij gevormd.

In paragraaf 3.2 is een aanduiding gegeven van de overgang van protopartij naar moderne politieke partij: de vorming van een centraal partijorgaan; een strakkere organisatie met duidelijke en permanente verbindingen tussen plaatselijke afdelingen, het centrale partijorgaan en de geestverwanten in het parlement; het opstellen van een nationaal program; een ontwikkeling van factie tot fractie. Onder de stuwende leiding van Abraham Kuyper werd binnen een tiental jaren de protopartij omgezet in politieke partij. Op 3 april 1879 werd in Utrecht een vergadering gehouden van afgevaardigden van de plaatselijke anti-revolutionaire kiesverenigingen. Daar werd besloten tot de oprichting van de Anti-Revolutionaire Partij, de eerste nationaal georganiseerde politieke partij van Nederland. Een door Kuyper in 1878 ontworpen program werd het beginselprogram van de partij. De organisatiestructuur voorzag in krachtige centrale organen met duidelijke verbindingen met de plaatselijke afdelingen. Aanvankelijk waren er problemen over de relatie tussen de partij buiten het parlement en de anti-revolutionairen in de Tweede Kamer, maar de hierover ontstane strijd werd in het voordeel van Kuyper beslecht. In de jaren '80 was de ARP een moderne politieke partij geworden.

Juist in die jaren '80 nam het aantal kiesgerechtigden in belangrijke mate toe: in 1870 ruim 103.000, in 1880 ruim 122.000 en in 1890 ruim 295.000. De ARP boekte grote verkiezingssuccessen.³¹⁾ Hoewel deze successen zeker niet uitsluitend of zelfs maar in belangrijke mate kunnen worden toegeschreven aan de strakke organisatie van de ARP, maakte die organisatie wel indruk op andere politieke groeperingen. Het voorbeeld vond navolging. Zo vond op initiatief van de Amsterdamse liberale kiesvereniging Burgerplicht in december 1884 een bespreking plaats tussen vertegenwoordigers van vijf liberale kiesverenigingen. Besloten werd een nationaal verbond op te richten als centraal punt voor liberalen.

Aan 185 plaatselijke kiesverenigingen, waarvan de initiatiefnemers meenden dat ze in aanmerking kwamen voor het lidmaatschap, werd een uitnodiging tot toetreding gezonden. Hiervan reageerden 62 kiesverenigingen positief en in 1885 werd de Liberale Unie opgericht. Ook hier is de ontwikkeling aan te geven van factie naar protopartij en van protopartij naar politieke partij. De laatste stap in deze ontwikkeling werd bij de liberalen pas vrij laat genomen, omdat bij de plaatselijke kiesverenigingen argwaan bestond tegenover de centrale partijorganisatie; deze werd bewust zo zwak mogelijk gehouden. Pas rond de eeuwwisseling kan bij de liberalen gesproken worden van een moderne politieke partij.

4.3 De ontwikkelingstheorie van Duverger

Zoals in paragraaf 3.3 is aangegeven waarschuwt Duverger zelf dat het door hem aangebrachte onderscheid tussen intern gevormde partijen en extern gevormde partijen geen scherp onderscheid is (zie noot 16). Voor het ontstaan van partijen met een electorale en parlementaire oorsprong geeft Duverger drie stadia aan: eerst facties, daarna kiesverenigingen en wanneer tussen deze twee elementen een permanente verbinding wordt gelegd, is er sprake van de politieke partij. De hierboven gegeven schetsen van het ontstaan van de Anti-Revolutionaire Partij en van de Liberale Unie voldoen volledig aan de voorwaarden van Duverger voor een intern gevormde partij, maar in geen van beide gevallen is het initiatief uitgegaan van de parlementaire groep.

De Anti-Revolutionaire Partij is bovendien een voorbeeld van een partij die tot beide categorieën van Duverger behoort. Bij zijn pogingen om te komen tot een nationale politieke organisatie van anti-revolutionairen maakte Kuyper gebruik van organisaties die binnen het kader van de school-

strijd waren ontstaan. Vooral het Anti-Schoolwetverbond was voor Kuypers doeleinden van betekenis. Dit verbond werd in 1872 opgericht op initiatief van Jacob Voorhoeve. Hij was onder de indruk gekomen van de organisatie van de Britse Anti-Corn Law League. In zijn strijd voor het christelijk onderwijs wilde hij gebruik maken van een overeenkomstige organisatie in Nederland. Evenals het Engelse voorbeeld werd het Anti-Schoolwetverbond opgezet als een massa-organisatie met plaatselijke afdelingen. Als volksbeweging werd het een succes. Op 1 mei 1874 telde het Verbond 144 afdelingen met in totaal meer dan 10.000 leden.

Kuyper zag onmiddellijk het belang van het Anti-Schoolwetverbond. In 1873 bepleitte hij een samenwerking tussen het Verbond en de anti-revolutionaire kiesverenigingen voor de verkiezingen van dat jaar. Na afloop van de openbare algemene vergadering van het Anti-Schoolwetverbond in mei 1873 kwamen de afgevaardigden van het Verbond in besloten vergadering bijeen met de afgevaardigden van anti-revolutionaire kiesverenigingen. Daar werd het besluit genomen dat het Hoofdbestuur van het Verbond bij de verkiezingen van 1873 de leiding zou nemen. In elk kiesdistrict zouden de kiesverenigingen en de afdelingen van het Verbond samen een kandidaat stellen, die met het doel van het Verbond moest instemmen. De hieruit voortvloeiende ontwikkeling tot de oprichting van de Anti-Revolutionaire Partij is in paragraaf 4.2 aangegeven. Dit is een voorbeeld van een politieke partij die zowel een interne (de kiesverenigingen) als een externe (Anti-Schoolwetverbond) oorsprong heeft.

In paragraaf 4.2 is een opsomming gegeven van de door Duverger genoemde soorten organisaties waaruit politieke partijen zijn ontstaan:

1. Vakverenigingen van arbeiders Anders dan in Engeland hebben de vakverenigingen geen rol gespeeld bij het ontstaan van politieke partijen. Het omgekeerde was eerder het geval. De in 1882 opgerichte Sociaal-Democratische Bond had een belangrijke rol bij het ontstaan van het Nationaal Arbeidssecretariaat (NAS) in 1893; het in 1906 opgerichte Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) kwam tot stand door initiatieven uit de van 1894 daterende Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Men zou hoogstens kunnen beweren dat bij het ontstaan van de Socialistische Partij van Kolthek in 1918 het NAS een rol heeft gespeeld. Het verband is echter vaag en de Socialistische Partij heeft weinig succes gehad.

2. Organisaties van boeren Hiervan hebben we in Nederland een duidelijk voorbeeld. Op 1 november 1946 werd de Landelijke Vereniging voor Bedrijfsvrijheid in de Landbouw (BVL) opgericht, waarvan de aanhangers gewoonlijk

worden aangeduid als de Vrije Boeren. Voorzitter en drijvende kracht van de BVL was H. Koekoek, die vanuit de BVL in de jaren '50 de Boerenpartij oprichtte, waarvan hij eveneens voorzitter en drijvende kracht werd.

3. "Philosophical societies" Een zo mooi voorbeeld als de Engelse Fabian Society is er in Nederland niet. De Vrijdenkersvereniging De Dageraad is van betekenis geweest voor de Nederlandse arbeidersbeweging zonder dat een duidelijk verband kan worden gelegd met de vorming van een politieke partij. Bij afsplitsingen van bestaande partijen hebben dergelijke organisaties in Nederland wel eens een rol gespeeld: bij de afsplitsing van de Sociaal-Democratische Partij van de SDAP in 1909 bijvoorbeeld een deel van de Nieuwe-Tijdgroep en de Tribunegroep. Die afsplitsing is een succes geworden, maar het is de vraag of die groepen kunnen worden beschouwd als "philosophical societies". De in 1923 ontstane St. Michaël-beweging was zonder enige twijfel wél een "philosophical society". Deze beweging heeft een rol gespeeld bij de afsplitsing, in 1929, van de Katholiek Democratische Bond van de Rooms-Katholieke Staatspartij. Die afsplitsing had echter zeer weinig succes.

4. Kerken en religieuze groeperingen Evenals in andere landen hebben deze organisaties in Nederland een belangrijke rol gespeeld bij de vorming van de confessionele partijen. Voor het ontstaan van de protestants-christelijke partijen heb ik eens een poging gedaan een verband te leggen met de protestants-christelijke kerkformaties.³²⁾

5. Organisaties van oud-strijders Voor zover dergelijke organisaties in Nederland getracht hebben politieke partijen te vormen - en waarschijnlijk zijn daartoe na gelijktijdige invoering van algemeen kiesrecht en van het stelsel van Evenredige Vertegenwoordiging in 1918 pogingen ondernomen - zijn die inspanningen niet met succes beloond.

6. Illegale organisaties In Nederland zijn geen voorbeelden van politieke partijen die uit illegale organisaties zijn ontstaan. Sommige politieke partijen (b.v. ARP en CPN) zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog illegaal actief geweest, maar dat wordt hier niet bedoeld. Bij de oprichting van de Partij van de Arbeid in 1946 zijn illegale organisaties betrokken geweest (Vrij-Nederlandgroep, Christofoorgroep) zonder dat men echter kan zeggen dat die partij door een illegale organisatie is opgericht.

4.4 Het proces van modernisering

Wat in paragraaf 3.4 in het algemeen geschreven is over de betekenis

van het proces van modernisering voor het ontstaan van politieke partijen geldt ook voor de Nederlandse situatie, waarbij uiteraard de verschillen van land tot land in aanmerking moeten worden genomen.³³⁾ Evenals elders leidde het proces van modernisering (technologische ontwikkeling, uitbreiding van handel en industrie, urbanisatie, grotere geografische en sociale mobiliteit, enz.) tot scherpere tegenstellingen tussen groepen mensen. De gelijktijdig plaatsvindende uitbreiding van het kiesrecht schiep voor de nog niet in het parlement vertegenwoordigde groepen de mogelijkheid door vorming van politieke partijen op legale wijze deel te nemen aan de strijd om de politieke macht.

Van Vucht Tijssen legt hierbij voor Nederland nadruk op de ontwikkeling van de pers:

"Van alle zijden werden kranten opgericht, week- en maandbladen verschenen in steeds grooter getal en geen zichzelf respecteerende groep deed het voortaan zonder deze. De waarde van de pers, als middel om gedachten te verspreiden en aanhangers op te voeden, was erkend en zij speelde gedurende de volgende jaren een belangrijke rol in de partij-ontwikkeling en in het verkeer tusschen de partijleiding en het kiezerscorps. Toen dan ook in de laatste decennia der 19e eeuw de partijorganisatie haar beslag kreeg, had de pers haar deel in de voorbereiding daarvan onbetwistbaar gehad (...) Voorlichting, verheldering voor de kiezers van de vraagstukken die aan de orde waren, was een van de meest noodzakelijke voorwaarden om de massa te winnen, daar men aan haar traagheid van denken moest tegemoetkomen."³⁴⁾

4.5 Het streven naar politieke participatie

Door de hoge eisen van bezit en inkomen was het kiesrecht aanvankelijk voorbehouden aan de leden van een bevoorrechte sociaal-economische klasse. Naarmate deze eisen werden afgebouwd verwierven andere groepen burgers het kiesrecht. Voor de behartiging van hun belangen richtten zij nieuwe partijen op om het machtsmonopolie van de oude elite te breken. Dit streven naar politieke participatie is in paragraaf 3.5 beschreven.

In wezen hebben we hier te maken met een aspect - het politieke aspect - van het emancipatiestreven van bevolkingsgroepen. In Nederland betrof dit vooral de protestants-christelijke "kleine luyden", de arbeiders en de rooms-katholieken. In die volgorde zou elk van deze groepen hun eigen politieke partij vormen.

De politieke en kerkelijke activiteiten van Kuiper kunnen worden geïnterpreteerd als één langdurige en gerichte actie voor de emancipatie van de "kleine luyden". Men moet zich bij die term geen voorstelling maken van een soort proletariaat van protestants-christelijke huize. De "kleine

lyuden" waren gelovige ambachtslieden, zo men wil de gelovigen uit de lagere middenstand. Vóór de grote uitbreiding van het kiesrecht in de jaren '80 van de negentiende eeuw werden zij wel aangeduid als het volk achter de (anti-revolutionaire) kiezers. Dát volk te organiseren, voor die "kleine lyuden" het kiesrecht te verwerven, was het doel van Kuiper. Die organisatie bracht hij in 1879 tot stand door de oprichting van de Anti-Revolutionaire Partij. De daarop volgende uitbreidingen van het kiesrecht in de jaren '80 en '90 kwamen vooral deze ambachtslieden en groepen uit de lagere middenstand ten goede. Het ging hierbij niet alleen om de emancipatie van protestants-christelijken, maar inderdaad ook om die van "kleine lyuden"; het was niet alleen een kerkelijke aangelegenheid, maar ook een sociaal-economische. Dit sociaal-economische aspect was mede oorzaak van de strijd die vrij spoedig na de oprichting in de Anti-Revolutionaire Partij uitbrak tussen De Savornin Lohman en Kuiper. Toen De Savornin Lohman uit de partij trad en in 1898 de Vrij-Antirevolutionaire Partij oprichtte, nam hij vooral de "voornamen en rijken" mee.

De arbeiders hebben een lange strijd moeten voeren om het kiesrecht te verwerven. Ferdinand Domela Nieuwenhuis heeft gedurende vele jaren leiding gegeven aan die strijd. In 1878 werd in Amsterdam de Sociaal-Democratische Vereeniging opgericht. Deze plaatselijke organisatie streefde twee doeleinden na: de directe behartiging van de materiële belangen van de arbeiders en het ontplooiën van activiteiten op staatkundig gebied. Dit Amsterdamse voorbeeld vond navolging in enkele andere steden. In 1882 sloten deze plaatselijke verenigingen zich aaneen in een overkoepelende bond: de Sociaal-Democratische Bond (SDB). Domela Nieuwenhuis werd de leider van de SDB.

De SDB leed aan een zekere tweeslachtigheid. Aan de ene kant wilde men de parlementaire weg bewandelen door te strijden voor het algemeen kiesrecht en door te streven naar invoering en versterking van het arbeiders-element in de Tweede Kamer door zelf aan de verkiezingen deel te nemen. Op dit laatste punt werd een kwantitatief pover resultaat geboekt: alleen in 1888 werd een verkiezingssucces behaald toen Domela Nieuwenhuis voor het district Schoterland naar de Tweede Kamer werd afgevaardigd.

Aan de andere kant echter werd binnen de SDB de parlementaire weg afgevozen en meende men dat uitsluitend op basis van een gewelddadige revolutie de maatschappij in de gewenste richting kon worden veranderd. De strijd tussen deze twee richtingen in de SDB werd in de loop der jaren duidelijker en heftiger. De beslissing viel in 1893 op het congres in

Groningen: de parlementaire weg werd verlaten. De tegenstanders van dit congresbesluit sloten zich aaneen. In 1894 verscheen een door twaalf bekende socialisten ondertekend manifest, waarin werd opgeroepen een nieuwe politieke partij te vormen. Nog in hetzelfde jaar werd de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) opgericht.

Het is twijfelachtig of de SDB als een politieke partij is te beschouwen. Het stellen van kandidaten voor de Tweede Kamer werd meer en meer een nevenactiviteit van de SDB. De SDAP was van het begin af aan een politieke partij. In haar organisatie was de SDAP vanaf de oprichting een gedecentraliseerde organisatie met plaatselijke afdelingen en met krachtige centrale partijorganen. De afgevaardigden in de Tweede Kamer vormden een hechte groep met stemdiscipline. Tussen de plaatselijke afdelingen, de nationale partijorganen en de fractie in de Tweede Kamer bestonden duidelijke en permanente verbindingen. Bovendien werkte de SDAP vanaf het begin met nationale programma's.

Onder leiding van Troelstra wierp de SDAP zich met grote felheid op de strijd om invoering van het algemeen kiesrecht. Uiteraard was deze strijd een onderdeel van het streven naar emancipatie van de arbeiders, maar voor de sociaal-democratische leiders was ook een ander aspect van die strijd van grote betekenis. Invoering van het algemeen kiesrecht zou betekenen dat alle arbeiders het kiesrecht zouden krijgen en volgens een wat mechanische - en zeker achteraf bezien naïve - redenering zou dat betekenen dat de SDAP de meerderheid zou verwerven in de Tweede Kamer. Op die manier zouden de sociaal-democraten legaal de macht in de staat veroveren. Voor de SDAP was de strijd voor het algemeen kiesrecht niet alleen gericht op de emancipatie, op het mondig maken van de arbeiders, maar ook en vooral op het veroveren van de politieke macht en op het breken van het machtsmonopolie van de heersende elite.

Voor het katholieke volksdeel is het verband tussen het streven naar emancipatie en de vorming van een eigen politieke partij veel vager en nog gecompliceerder dan voor de protestants-christelijke "kleine luyden" en voor de arbeiders. Vergeleken met de andere bevolkingsgroepen is het katholieke volksdeel pas in een laat stadium tot een eigen partijorganisatie gekomen. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen, waarvan de belangrijkste zijn de terughoudendheid aan katholieke zijde en de mate van sociaal-economische differentiatie binnen het katholieke volksdeel.

De godsdienststrijd uit de Tachtigjarige Oorlog werd door de katholieken verloren en sindsdien werden zij met groot wantrouwen door de niet-

katholieke meerderheid bejegend en als tweederangsburgers behandeld. De katholieke kerk en kerkdiensten werden verboden en katholieken mochten geen overheidsambten bekleden. De veroverde zuidelijke provincies - waar de katholieken de meerderheid vormden - werden tot Generaliteitslanden verklaard en als koloniale gebieden bestuurd. Na de vestiging van de monarchie werd een aantal wettelijke belemmeringen voor de katholieken opgeheven, maar de maatschappelijke discriminatie bleef nog zeer lang bestaan. Onder deze omstandigheden wilde een aantal katholieke leiders voor alles voorkomen zich te veel van de andere Nederlanders af te scheiden door de vorming van een eigen politieke partij. In dit opzicht werd een grote mate van terughoudendheid bepleit.

Een tweede verklaring voor het lange uitblijven van een eigen politieke partij ligt in de politieke verdeeldheid van het katholieke volksdeel in de negentiende eeuw. Er was hoogstens sprake van een verdeelde eenheid. De katholieke leden van de Tweede Kamer steunden - al dan niet onderling verdeeld - andere politieke groeperingen. Aanvankelijk ging die steun voornamelijk uit naar de liberalen, in wie de katholieken bondgenoten zagen voor het verkrijgen van een grotere mate van godsdienstvrijheid. Toen in de encycliek *Quanta Cura* met de daarbij behorende *Syllabus Errorum* (1864) het liberalisme werd veroordeeld, kwam er een einde aan deze katholiek-liberale samenwerking. Er volgde een periode van samenwerking met de anti-revolutionairen, waarbij de strijd voor het christelijk onderwijs een hechte basis vormde.

Door de voortschrijdende uitbreiding van het kiesrecht kwamen ook de katholieken voor het probleem van partijvorming te staan, waarbij het voor deze groep nog de vraag was of een katholieke partij wenselijk was. Het was H.J.A.M. Schaepman, de eerste priester die lid werd van de Tweede Kamer, die zich volledig inzette voor een nationale politieke organisatie van katholieken. Volgens Schaepman vormden de katholieken binnen het Nederlandse volk een eigen verschijning, die van de rest niet was te scheiden, maar wel kon worden onderscheiden. En voor deze te onderscheiden groep was het wenselijk een politieke partij te vormen.

Het streven van Schaepman stuitte op veel verzet in eigen kring. In de Tweede Kamer ontstonden twee katholieke facties, de één geleid door Schaepman en de andere door W.M.B. Bahlmann. Schaepman wilde uitbreiding van het kiesrecht - en verbond daaraan de noodzaak van partijvorming - Bahlmann bestreed dit. De strijd tussen deze twee facties vond ook buiten de Tweede Kamer plaats, waar elk haar eigen aanhang had. Uiteindelijk slaagde Schaepman erin de katholieke afgevaardigden in de Tweede Kamer te verenigen: in 1896 werd door hen een gemeenschappelijk programma aan-

vaard, waarop Schaepman zijn stempel had gedrukt. Hiermee was min of meer een katholieke fractie in de Tweede Kamer ontstaan.

Inmiddels was ook buiten de Tweede Kamer een aarzelend begin gemaakt met de vorming van partijorganisaties. De eerste plaatselijke katholieke kiesverenigingen ontstonden in de jaren '50. Hun aantal nam geleidelijk toe, maar het duurde lang voordat men kwam tot samenwerking op nationaal niveau. In 1897 kwamen afgevaardigden van katholieke kiesverenigingen bijeen om het zoëven genoemde gemeenschappelijke programma van katholieke Kamerleden te bespreken. Het was een incidentele bijeenkomst. Pas in 1904 - een jaar na de dood van Schaepman - werd de Algemeene Bond van R.K. Kiesvereeningen opgericht. Deze Algemeene Bond werd gekenmerkt door een zeer lichte organisatiegraad; een krachtig centraal partijorgaan ontbrak. Voor zover er al verbindingen bestonden tussen de kiesverenigingen en de Algemeene Bond, waren deze oppervlakkig en incidenteel. Ondanks het bestaan van een fractie in de Tweede Kamer en van een nationaal programma, kunnen we hier nog slechts van een protopartij spreken. In die situatie kwam pas verandering in de jaren '20 van deze eeuw. In 1925 werd een commissie ingesteld tot reorganisatie van de Algemeene Bond. De voorstellen van deze commissie kwamen neer op het vormen van een gecentraliseerde, nationale partij. In 1926 werden de voorstellen aanvaard en om het belang van de structuurwijziging tot uitdrukking te laten komen, werd de Algemeene Bond herdoopt tot Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). De katholieken hadden inmiddels al in belangrijke mate - maar beslist nog niet volledig - hun emancipatie voltooid. Zonder het belang van de Algemeene Bond te onderschatten, werd het streven naar politieke participatie door de katholieken met succes beloond zonder dat zij over het wapen van een hecht georganiseerde politieke partij beschikten.

4.6 Crisistheorie

Een zwakte van de crisistheorie, zoals in paragraaf 3.6 beschreven, is dat voor iedere belangrijke wijziging in het politieke systeem - en de vorming van politieke partijen in de moderne betekenis valt daar beslist onder - wel een crisis is aan te wijzen. In de jaren '40 van de negentiende eeuw is er - zeker na de revolutionaire woelingen in Frankrijk en Duitsland - in Nederland sprake van een legitimizeitscrisis. Deze crisis leidde in 1848 tot een herziening van de Grondwet, volgens welke de Tweede Kamer voortaan rechtstreeks zou worden gekozen door kiezers

die een bepaald minimum aan directe belastingen betaalden. In de paragrafen 3.1 en 4.1 heb ik getracht aan te tonen dat dit moest leiden tot de vorming van politieke partijen.

De tweede crisis, die LaPalombara en Weiner noemden, is die van integratie. Voor de Nederlandse situatie zouden we - zij het met enige moeite - elementen uit de emancipatiestrijd van de protestants-christelijke "kleine luyden", van de arbeiders en van de katholieken hieronder kunnen laten vallen. Zoals hierboven is uiteengezet, hebben deze drie bevolkingsgroepen hun eigen politieke partijen gevormd.

Ten slotte de participatiecrisis. In de jaren '90 van de negentiende eeuw werd in Nederland een heftige strijd gestreden over uitbreiding van het kiesrecht. In 1892 diende de minister van binnenlandse zaken J.P.R. Tak van Poortvliet - hij behoorde tot de Liberale Unie - een ontwerp tot wijziging van de Kieswet in. Aanneming en uitvoering van dat ontwerp zouden een zeer aanzienlijke uitbreiding van het aantal kiesgerechtigden tot gevolg hebben. De hieruit voortvloeiende, jarenlang durende strijd bezat alle kenmerken van een participatiecrisis.

Die strijd werd zowel in de Tweede Kamer als daarbuiten gevoerd.

De scheidslijnen liepen dwars door de politieke formaties (facties, fracties, protopartijen, politieke partijen) heen. Hieruit ontstond rond de eeuwwisseling een totaal nieuwe groepering der partijen.

Zonder te beweren dat deze participatiecrisis de enige oorzaak was, heeft ze in hoge mate bijgedragen tot:

- een scheiding binnen de protestants-christelijke stroming, die na korte tijd een concrete vorm kreeg door de oprichting van de Christelijk -Historische Unie naast en tegenover de Anti-Revolutionaire Partij;
- de definitieve keuze in de socialistische stroming voor het bewandelen van de parlementaire weg en de daarmee samenhangende oprichting van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij;
- een splitsing in de liberale stroming, die leidde tot afscheiding van de radicale vleugel in de Vrijzinnig-Democratische Bond;
- de versterking van de wil en het creëren van mogelijkheden tot eigen partijvorming in de katholieke stroming.

Sinds deze participatiecrisis in de jaren '90 heeft zich niet zulk een omvangrijke wijziging in de partijpolitieke constellatie van Nederland voorgedaan.

5. ENKELE OPMERKINGEN BIJ DE EUROPESE PARTIJVORMING

In het kader van het eigenlijke onderwerp van deze bundel volgen ten slotte enkele opmerkingen over Europese partijvorming.

1. Volgens de werkdefinitie (zie paragraaf 2.2) zijn Europese partijen georganiseerde groepen die als zodanig kandidaten stellen voor de verkiezing van het Europees Parlement. Volgens plannen zullen in 1978 voor de eerste keer algemene, directe verkiezingen worden gehouden voor de samenstelling van het Europees Parlement. Tot nu toe werden de leden van het Europees Parlement door en uit de nationale parlementen aangewezen, onder welke omstandigheden men niet kan spreken van Europese politieke partijen.

2. Hierboven (paragraaf 3.1 en paragraaf 4.1) is beweerd dat invoering en uitbreiding van het kiesrecht moet leiden tot de vorming van politieke partijen. Voor de verkiezingen voor het Europees Parlement van 1978 zijn ongeveer 180 miljoen onderdanen van de lidstaten van de Europese Gemeenschap kiesgerechtigd. Aangezien in elk van deze nationale staten reeds een algemeen kiesrecht is ingevoerd, kan er moeilijk gesproken worden van een verdere uitbreiding van het kiesrecht.

De invoering echter, in één keer, van het kiesrecht voor zo'n 180 miljoen personen is indrukwekkend genoeg om op het eerste gezicht tot de conclusie te komen dat ook zonder een verdere uitbreiding van het kiesrecht Europese politieke partijen moeten ontstaan. De zaak ligt echter niet zo eenvoudig. In feite worden in 1978 geen Europese verkiezingen gehouden met één electoraat van rond 180 miljoen kiezers, maar zullen in elk van de negen lid-staten afzonderlijke verkiezingen worden gehouden. Immers, elk der lid-staten organiseert op basis van een eigen kiesstelsel verkiezingen voor een voor iedere lid-staat afzonderlijk vastgesteld deel van de zetels van het Europees Parlement. Strikt gesproken hebben we te maken met negen afzonderlijke verkiezingen, elk voor een deel van een volksvertegenwoordiging, die volgens afspraak gelijktijdig (namelijk binnen een periode van vier dagen) zullen worden gehouden.

3. Deze situatie brengt ons wellicht ook voor Europese politieke partijen op het spoor van een ontwikkeling van factie naar protopartij en van protopartij naar politieke partij.

De politieke groeperingen binnen het Europese Parlement bezaten in ieder geval aanvankelijk eerder de kenmerken van een factie dan die van een fractie.³⁵⁾ Ik wil gaarne toegeven dat er in de afgelopen tijd een duidelijke ontwikkeling is geweest naar hechte fracties, maar het bestaan van fracties is nog geen voldoende voorwaarde voor het ontstaan van politieke partijen. Volgens de werkdefinitie moeten er georganiseerde groepen zijn, die als zodanig kandidaten stellen voor de verkiezing van het Europese Parlement.

In zekere zin zullen dergelijke groepen bij de verkiezingen van 1978 gaan optreden. Het laat zich aanzien dat in Nederland bijvoorbeeld verschillende bestaande politieke partijen (CDA, CPN, D'66, GPV, PvdA, VVD) kandidaten zullen stellen voor het Europese Parlement.

4. Toch zou ik hier eerder willen spreken van protopartijen dan van politieke partijen. Wanneer we willen vaststellen of er georganiseerde groepen zijn die als zodanig kandidaten stellen voor een Europees Parlement, moeten we uitgaan van de Europese Gemeenschap als politiek systeem. Dat betekent dat de lijnen van de rechthoek ABCD in figuur 1 de grenzen vormen waarbinnen het electoraat voor het Europese Parlement valt. Maar het model, zoals in figuur 1 weergegeven, is beslist niet geldig voor de wijze waarop in 1978 het Europese Parlement wordt gekozen. Er is immers geen sprake van dat Europese burgers hun stem kunnen uitbrengen op door Europese politieke partijen gestelde kandidaten voor een Europese volksvertegenwoordiging. Wat in 1978 in dit opzicht gaat gebeuren is: de burgers van de negen lid-staten kunnen binnen het kader van hun nationale politieke systeem hun stem uitbrengen op door nationale politieke partijen gestelde kandidaten voor een Europese volksvertegenwoordiging.

We zouden - als we de situatie zo gunstig mogelijk willen voorstellen - een vergelijking kunnen trekken met een districtenstelsel zoals Engeland dat heeft of zoals Nederland dat tot 1918 had: voor de verkiezing van het Europese Parlement is het gebied van de Europese Gemeenschap verdeeld in negen kiesdistricten en in elk district wordt een bepaald aantal afgevaardigden gekozen. Hierbij moet echter wel gelet worden op het stringente nationale kader van deze "kiesdistricten":

- het is beslist geen toeval dat de grenzen van de "kiesdistricten" sa-

menvallen met die van de nationale staten;

- in ieder "kiesdistrict" bepaalt de nationale overheid welk kiesstelsel zal worden gehanteerd;
- de kandidaatstelling ligt in handen van nationale organisaties;
- de verkiezingsstrijd wordt vrijwel geheel op nationale basis gevoerd.³⁶⁾

5. Uiteraard is voor het vraagstuk van Europese partijvorming van belang dat nationale politieke partijen van een drietal stromingen op Europees niveau federaties hebben gevormd:

- de socialisten in de "Federatie van Socialistische Partijen van de Europese Gemeenschap";
- de christen-democraten in de "Europese Volkspartij. Federatie van Christen-Democratische Partijen";
- de liberalen in de "Federatie van Liberale en Democratische Partijen in de Europese Gemeenschap".

Kunnen deze federaties worden beschouwd als politieke partijen? Volgens de werkdefinitie zeker niet: ze stellen niet als zodanig kandidaten voor het Europese Parlement. Voor ons onderwerp zijn deze federaties echter van belang omdat ze, ten behoeve van Europese verkiezingen, het centrale punt kunnen gaan vormen voor de nationale politieke partijen.

Iedereen weet tegenwoordig dat het trekken van historische vergelijkingen gevaarlijk is. Toch wil ik de vergelijking die ik hierboven (opmerking 4) heb gemaakt met het Engelse districtenstelsel nog even voortzetten. In paragraaf 3.2 is aangegeven dat in de Engelse kiesdistricten eerst de Registration Societies ontstonden en dat daarna centrale organisaties (Liberal Registration Association, National Union of Conservative and Constitutional Associations) werden opgericht. Voor de Nederlandse situatie (paragraaf 4.2) zagen we eerst de plaatselijke kiesverenigingen en in een later stadium nationale bonden en unies van die kiesverenigingen. Op overeenkomstige wijze zouden we de partijorganisaties in de Europese "kiesdistricten" - dat wil dus zeggen de nationale politieke partijen die kandidaten stellen voor het Europese Parlement - kunnen zien als de plaatselijke kiesverenigingen en de Europese partijfederaties als de eerste vormen van centrale partijorganisaties. En zolang op het Europees niveau de organisatorische lijnen tussen die plaatselijke kiesverenigingen en die centrale partijorganisaties nog onduidelijk zijn - zeker wat betreft de kandidaatstelling - kunnen we ook hier spreken van Europese protopartijen.

6. Zullen die protopartijen zich ontwikkelen tot Europese politieke partijen? Het staat voor mij vast dat dit het geval zal zijn wanneer het Europese Parlement de macht en de bevoegdheden verwerft, waarover de gekozen volksvertegenwoordigers in de West-Europese democratische systemen normaal beschikken. Ik wil in het kort aanduiden in hoeverre de factoren, die in paragraaf 3 zijn genoemd, hierbij een rol kunnen spelen. De invoering en uitbreiding van het kiesrecht en de ontwikkeling van factie naar protopartij zijn in de vorige opmerkingen reeds verwerkt. Duverger maakt in zijn beschouwingen een onderscheid tussen politieke partijen met een parlementaire en electorale oorsprong en politieke partijen met een buiten-parlementaire oorsprong (zie de paragrafen 3.3 en 4.3). Het ligt voor de hand te verwachten dat een belangrijke impuls tot Europese partijvorming zal uitgaan van de fracties in het Europese Parlement, de Europese federaties van nationale politieke partijen en van de nationale politieke partijen zelf. Maar juist die nationale politieke partijen kunnen ook een rem vormen op het ontstaan van Europese politieke partijen: niet alleen omdat de nationale politieke partijen geneigd zijn de nationale belangen absoluut te laten prevaleren boven Europese belangen, maar bovendien zien we in een aantal nationale politieke partijen bij de partijleiding een grote mate van terughoudendheid wat betreft het overdragen van macht en bevoegdheden aan een Europese politieke partij.³⁷⁾

Het vormen van Europese federaties van politieke partijen kan een stap zijn in de richting van Europese partijvorming, maar het is niet hetzelfde als Europese partijvorming. Vredeling heeft het zo omschreven:

"Ook een werkelijk Europees Parlement met echte bevoegdheden of rechtstreekse Europese verkiezingen leiden niet tot een Europese politiek, indien hierbij niet wordt uitgegaan van een organisatorisch samenhangende achterban. Het organiseren van die achterban heet partijvorming. En omdat het om Europese zaken gaat is hiervoor nodig Europese partijvorming."³⁸⁾

Het gaat in principe om de vraag waar de centra zullen liggen van besluitvorming en van besluitneming inzake Europese problemen: nationaal (de nationale politieke partijen) of supra-nationaal (Europese federaties van politieke partijen)? De drie bestaande groeperingen, die zichzelf Europese federaties noemen (socialistische partijen, christen-democratische partijen en liberale en democratische partijen) vertonen vooral snog eerder de kenmerken van een confederatie dan van een federatie.³⁹⁾

7. Er zijn verschillende pogingen gedaan om door middel van nationale politieke partijen tot vorming van Europese politieke partijen te komen. Bonvicini noemt er drie:

- de voorstellen van Westerterp tot vorming van een christen-democratische Europese partij, waarvan nationale politieke partijen als zodanig lid zouden kunnen zijn;
- de voorstellen van Montant, die in 1968 de stoot gaf tot de vorming van het "Comité van initiatief tot oprichting van een Europese socialistische partij";
- de voorstellen van Vredeling tot oprichting van een Progressieve Europese Partij.⁴⁰⁾

Al deze voorstellen vallen in Duvergers categorie van politieke partijen met een parlementaire of electorale oorsprong. Wat zijn de mogelijkheden van vorming van Europese politieke partijen met een buiten-parlementaire oorsprong? Bij de beantwoording van deze vraag wil ik, behalve op de ontwikkelingstheorie van Duverger, ook kort ingaan op een andere genoemde factor, namelijk het streven naar politieke participatie. (paragraaf 3.5). Bij de wijze van samenstelling van het Europese Parlement vóór de invoering van directe Europese verkiezingen hadden buiten-parlementaire organisaties, zoals bedoeld door Duverger, geen enkele kans. Onder dat systeem worden de afgevaardigden in het Europese Parlement gekozen of aangewezen door en uit de nationale parlementen, per definitie dus door in het parlement vertegenwoordigde politieke partijen. Invoering van directe Europese verkiezingen kan die situatie fundamenteel wijzigen. Organisaties die - om welke redenen dan ook - niet streven naar een eigen vertegenwoordiging in de nationale parlementen, kunnen wél streven naar een eigen vertegenwoordiging in het Europese Parlement. Dit streven naar politieke participatie op Europees niveau kunnen zij trachten te realiseren door vorming van een Europese politieke partij, die dan een buiten-parlementaire oorsprong heeft. Men kan hierbij bijvoorbeeld denken aan organisaties van boeren en tuinders. Het is zeer wel mogelijk dat deze organisaties op nationaal niveau geen behoefte hebben aan partijvorming,⁴¹⁾ maar op Europees niveau wél. Anders uitgedrukt: het Groene Front op nationaal niveau als pressiegroep, op Europees niveau als politieke partij.

8. Van de in paragraaf 3 genoemde factoren bij het ontstaan van politieke partijen blijven ten slotte nog over het proces van modernisering (paragraaf 3.4) en de crisistheorie (paragraaf 3.6). Over het proces van mo-

dernisering wil ik kort zijn: het politieke systeem van de Europese Gemeenschap heeft naar mijn mening een voldoende mate van politieke, sociale, economische en technologische ontwikkeling ondergaan om tot Europese partijvorming te kunnen overgaan.

Hierboven zijn drie soorten crises genoemd die van belang kunnen zijn voor het ontstaan van politieke partijen: legitimiteit, integratie en participatie.

Het zou me niet verwonderen wanneer na de eerste directe verkiezingen voor het Europese Parlement een participatiecrisis ontstaat. De wijze, waarop die eerste verkiezingen zijn georganiseerd (kandidaatstelling op nationaal niveau, handhaving van de nationale kiesstelsels en verkiezingsstrijd binnen de nationale grenzen) bevestigt het monopolie van de bestaande politieke partijen. Andere organisaties - en ik heb als voorbeeld die van boeren en tuinders genoemd - zouden hierin een onoverkomelijke belemmering kunnen zien in het streven naar politieke participatie op Europees niveau. Wanneer deze organisaties elkaar over de nationale grenzen heen weten te vinden, bestaat er kans dat zij druk gaan uitoefenen tot herziening van de organisatie van de Europese verkiezingen: kandidaatstelling op Europees niveau, verkiezingsstrijd op Europees niveau en een uniform Europees kiesstelsel. De kans op Europese partijvorming is hierbij uiteraard het grootst bij invoering van een stelsel van Evenredige Vertegenwoordiging zonder (nationale) kiesdistricten. Een integratiecrisis zal, eigenlijk al per definitie, ontstaan als het proces van Europese integratie zijn voltooiing nadert: dat proces zal niet zonder wrijvingen kunnen verlopen. Het is onduidelijk welke gevolgen een dergelijke crisis zal kunnen hebben voor de Europese partijvorming. Men zou zich kunnen voorstellen dat minderheden binnen de verschillende nationale staten op Europees niveau zich aaneensluiten om door vorming van een Europese politieke partij te trachten eigen vertegenwoordigers in het Europese Parlement te krijgen.

Ten slotte de legitimiteitscrisis. Op het Europees niveau bevinden we ons al in een dergelijke crisis: de strijd om de legitimiteit van het gezag en het niet langer aanvaarden van de bestaande gezagsstructuur. In de huidige structuur van de Europese Gemeenschap moet het machtscentrum eerder gezocht worden bij de Raad van Ministers en bij de Europese Commissie dan bij het Europese Parlement. Hierover is een strijd ontstaan, waarvan het besluit tot het houden van directe verkiezingen voor het Europese Parlement één van de resultaten is. Het zal van het grootste belang voor de Europese partijvorming zijn of het rechtstreeks gekozen

Europese Parlement er in slaagt de macht en de bevoegdheden te veroveren waarover de volksvertegenwoordigingen in de West-Europese democratische stelsels gewoonlijk beschikken. Slaagt men daarin niet, dan zie ik weinig kansen voor echte Europese politieke partijen. Maar in dat geval zal er ook weinig behoefte bestaan aan dergelijke politieke partijen.

Voetnoten:

1. R.A. Dahl: "Modern political analysis" (Englewood Cliffs, 1964), blz. 6
2. Gewoonlijk kunnen kiezers lid worden van dergelijke organisaties, maar in het algemeen maakt slechts een gering percentage van de kiezers gebruik van die mogelijkheid. In een enquête, direct na de Tweede Kamerverkiezingen van 1967, werd de vraag gesteld: "Betaalt u contributie aan een partij?" Deze vraag werd door 11% bevestigend beantwoord. Zie: "De Nederlandse kiezers in 1967. Enkele resultaten van een landelijke enquête" (Amsterdam/Brussel, 1967). blz. 59, vraag 32e. Bij het nationaal kiezersonderzoek 1972-1973 werd de vraag gesteld: "Are you a member of a political party or not?" Van de steekproefpopulatie verklaarde 9% lid te zijn van een politieke partij. Zie L.P.J. de Bruyn en J.W. Foppen: "The Dutch voter 1972-1973" (Nijmegen, 1974), part I, p. 192, question 229. En voor zover kiezers lid zijn van deze organisaties, is het nog de vraag hoeveel invloed ze hebben op de procedure van kandidaatstelling.
3. De organisatie van dit register van namen van politieke groeperingen is geregeld in art. G1 van de Kieswet. De Kiesraad mag slechts afwijzend beschikken op een verzoek tot registratie:
  - a. in verband met de openbare orde of de goede zeden;
  - b. indien de naam meer dan 35 letters bevat;
  - c. indien de naam geheel of in hoofdzaak overeenstemt met een reeds geregistreerde naam.
4. Ik heb me in de voorbeelden beperkt tot politieke systemen met geografische grenzen. De werkdefinitie kan echter ook worden gebruikt voor andersoortige politieke systemen, zoals bijvoorbeeld een universitaire gemeenschap met de Universiteitsraad als volksvertegenwoordigend lichaam of de leden van een vakbeweging met de Verbondsraad als volksvertegenwoordigend lichaam.

5. Het is nooit bestreden dat er een leeftijdsbeperking moest zijn voor het verkrijgen van het kiesrecht; de strijd ging om de bepaling van de leeftijdsgrens.
6. Deze bepaling van het gemiddelde is aanvechtbaar. Dit gemiddelde was tevens het minimum, omdat sommige Lagerhuisleden in het geheel geen kiezers vertegenwoordigden ("rotten boroughs"). Het getal 700 dient slechts als illustratie.
7. M. Ostrogorski: "La démocratie et l'organisation des partis politiques" (Paris, 1903, twee delen). In het eerste deel wordt de situatie in Engeland behandeld, in het tweede die in de Verenigde Staten. Ik beperk me tot het eerste deel.
8. Zie P.G.J. Pulzer: "Political representation and elections in Britain" (London, 1972, revised edition), p. 62
9. L. Namier: "Crossroads of power" (London, 1962)
10. Pulzer (zie noot 8) schrijft:

"Before 1832 the qualification for the vote in the boroughs had been corporative: because it was, in theory, the community that was represented, the franchise could, and did, vary from one community to the next. After 1832 it was individualistic, and all demands for further reform, beginning with those of the Chartists, were for greater concessions in the direction of individualism." (p. 31)
11. Van fracties kon men nog niet spreken; er was geen stemdiscipline.
12. D. Lancier: "La formation des partis politiques britanniques modernes vue à travers l'étude des structures partisans: mérites et limites d'une approche de la réalité politique" in Revue Historique, 101e année, tome 257 (1977), p. 27-80
13. R.T. McKenzie: "British political parties. The distribution of power within the Conservative and Labour Parties" (London, second revised edition, 1964), p. 146
14. Lancier (zie noot 12) toont door middel van een stemanalyse aan dat

in de jaren '60 van de vorige eeuw de stemdiscipline groter werd.

15. M. Duverger: "Political parties. Their organization and activity in the modern state" (London, third edition, reprinted, 1976)

16. Duverger verklaart nadrukkelijk dat het hier niet een scherp onderscheid betreft: "The distinction between externally created parties and parties created within the electoral and parliamentary framework is not rigorous: it denotes general tendencies rather than clearly differentiated types, with the result that it is often difficult to apply in practice." (p. xxx)

17. Volgens McKenzie (zie noot 13) moet de oorsprong van de Labour Party worden gezocht in de negentiende eeuwse massabewegingen voor politieke en economische hervormingen: (...) Chartism, the Anti-Corn Law League, and the early trade union and co-operative movements". (p. 12-13)

18. Duverger noemt als zevende organisatie de "big business". Dit lijkt me minder juist, omdat het hierbij niet zozeer gaat om de omzetting van banken, fabrieken enz. in politieke partijen dan wel om gewoonlijk geheime financiële steun bij de oprichting van partijen.

19. Leiserson, A.: "Parties and politics. An institutional and behavioral approach" (New York, 1958), p. 60

20. V.O. Key: "Politics, parties, and pressure groups" (New York, fifth edition, 1964), p. 199

21. J. LaPalombara & M. Weiner: "The origin and development of political parties" in J. LaPalombara & M. Weiner (eds.): "Political parties and political development" (Princeton, 1966), p. 17

22. Idem, p. 17-18

23. Hierbij speelde ook de bevolkingsgroei een rol, maar slechts in geringe mate.

24. De tekst van dit rapport is als bijlage opgenomen bij het artikel van J.C. Boogman: "De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volks-

vertegenwoordiging (in 1860)" in: Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, deel 71 (1957), p. 185-211.

25. Idem, p. 203-204

26. Idem, p. 208-211

27. Idem, p. 194-195

28. Th. van Tijn: "The party structure of Holland and the outer provinces in the nineteenth century" in: "Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500" (Den Haag, 1975, p. 560-589), p. 569

29. D. Hans: "Parade der politieke partijen. Korte schets van het partijwezen in Nederland" (Putten, s.d.). Hans geeft een tabellarisch overzicht op blz. 102-103.

C.E. van Koetsveld: "Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen" (Utrecht, s.d.). Van Koetsveld verstrekt de gegevens in een ongenummerd aanhangsel.

30. Het ging om drie kandidaten: L.W.C. Keuchenius, A.D. van Otterloo en A. Kuyper. Geen van drieën werd verkozen.

31. Voor de jaren 1877, 1883 en 1888 geven Van Tijn (zie noot 28) en Van Koetsveld (zie noot 29) voor de anti-revolutionaire groep in de Tweede Kamer vrijwel identieke cijfers. Voor een vergelijking tussen de drie verkiezingsjaren kan echter niet worden uitgegaan van de absolute cijfers, omdat het totale aantal Kamerzetels toenam van 80 (in 1877) tot 86 (in 1883) tot 100 (in 1888). Ik geef daarom ook het percentage van de verkregen zetels:

	aantal zetels	percentage
1877	9	11,25
1883	19	22,09
1888	27	27,00

32. I. Lipschits: "Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen. Deel I. De protestants-christelijke stroming tot 1940" (Deventer, 1977)

33. Van Tijn somt in een artikel zeven processen op die van invloed zijn geweest voor de ontwikkeling van het moderne partijwezen in Nederland. Th. van Tijn: "De wording van de moderne politieke partijorganisaties in Nederland" in: "Vaderlands verleden in veelvoud. 35 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500" (Den Haag, 1975), p. 590-601.

34. J. van Vucht Tijssen: "De politieke partij. Een onderzoek naar haar functie en structuur sedert het midden van de zestiende eeuw" (Assen, 1941), p. 74

35. Vredeling schreef in 1971: "The Socialist Group in the European Parliament is also leading a shadowy existence. In all these years it has been answerable to nobody for its policy. The present author has been a member of the Socialist Group for thirteen years and has never been called to account for his actions (many of which must surely have appeared curious to others)."

H. Vredeling: "The Common Market of political parties" in: Government and Opposition, vol. 6 (1971), p. 448-461; citaat op p. 451.

36. Er zijn enkele Europese verkiezingsprogramma's opgesteld, maar de nationale politieke partijen zullen naar alle waarschijnlijkheid de gelegenheid krijgen die programma's nationaal aan te vullen of bij te kleuren.

37. Verschillende auteurs signaleren deze twee aspecten. Enkele voorbeelden:

- W.C. Fiege: "Het vraagstuk van de Europese partijvorming" in: Civis Mundi, jrg. 16, no. 2 (maart 1977), blz. 70-73;

- G. Bonvicini: "Interactie tussen de parlementaire instelling en de politieke stromingen" in: "Europees Parlement. Symposium over de Europese integratie en de toekomst van de parlementen in Europa" (oktober 1975), p. 185-194; in het bijzonder p. 186-189;

- het in noot 35 vermelde artikel van Vredeling, in het bijzonder p. 453-454.

38. H. Vredeling: "Naar een Progressieve Europese Partij?" in: Socialisme en Democratie, jrg. 27 (1970), p. 144-151; citaat op p. 147.

39. Zie in dit verband R.H. van de Beeten: "De Europese verkiezingen en

de Europese Volkspartij" in: Politiek Perspectief, jrg. 6, no. 2 (maart-april 1977), p. 3-20.

40. Bonvicini (zie noot 37) beschrijft deze voorstellen op p. 189-191. Zie voor de voorstellen van Vredeling diens artikelen, zoals vermeld in de noten 35 en 38.

41. De Boerenpartij kan niet beschouwd worden als de representant van de organisaties van boeren en tuinders.